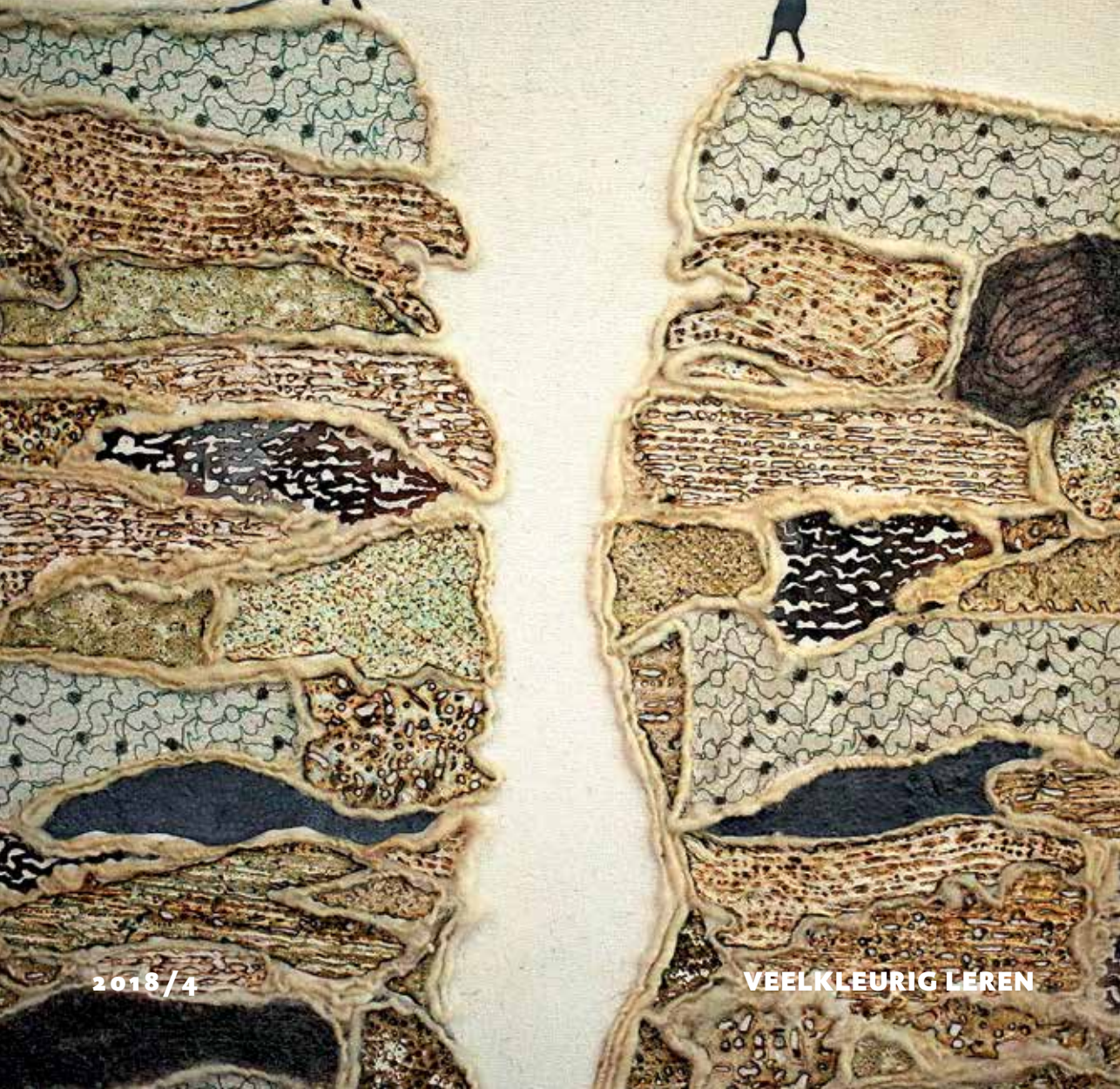

HANDELINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR PRAKTISCHE THEOLOGIE EN RELIGIEWETENSCHAP

2018/4

VEELKLEURIG LEREN

Veelkleurig leren

- 1 Aan de lezer
3 Inleiding: Leren in diversiteit in de Klinische Pastorale Vorming

*Hans Schilderman
Theo van Leeuwen*

PRAKTIJK

- 7 Ontmaskerd ... maar een wereld gewonnen
15 Prettig gestoord in de KPV
21 'Hier wordt de diversiteit geleefd'
KPV-ervaringen van oud-trainees

*Kirsten Wuijster
Edward van 't Slot*

Theo van Leeuwen

REFLECTIE

- 29 Krachtig leren omgaan met diversiteit
41 Religieuze ontwikkeling in de Klinische Pastorale Vorming
48 In beeld: Zwarte vlucht

*Hennie Kievit & Trudy Struijs
Anneke de Vries & Wim Smeets
René Rosmolen*

WETENSCHAP

- 51 Meerdimensionaal onderzoek in dialoog
61 Leren in en aan diversiteit
71 De verbeelding van de 'A/ander'
De riskante leerweg van de hbo-theoloog
82 De promotie: Interlevenbeschouwelijke geestelijke verzorging

85 Veelkleurig leren, een terugblik
88 Actueel

*Annewieke Vroom
Monique van Dijk-Groeneboer*

*Rinke van Hell & René Erwich
Anke Liefbroer*

Theo van Leeuwen

HANDELINGEN Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap

45e jaargang 2018/4 • www.handelingen.com

Handelingen levert een waardevolle bijdrage aan het professionele handelen van pastores, geestelijk verzorgers en andere betrokken academici, die de reflectie op de religieuze en levensbeschouwelijke aspecten van hun eigen beroepspraktijk willen verdiepen. *Handelingen* wil enthousiaste professionals een inhoudelijke oriëntatie bieden voor hun omgang met kerkleden, cliënten of personeel op terreinen van geloof, spiritualiteit, zingeving, levensoriëntatie en gemeenschapsvorming.

Redactie

Dr. Jorge Castillo Guerra, prof.dr. Monique van Dijk-Groeneboer, drs. Harry Harmsen (webredactie), drs. Theo van Leeuwen, Tom Lormans MA, dr. Eric Luijten, dr. Erica Meijers, drs. René Rosmolen (beeldredactie), dr. Hans Schaeffer, dr. Ciska Stark, dr. Theo van der Zee

Hoofredactie

Prof.dr. Hans Schilderman

Redactiesecretariaat

Francisca Folkertsma-Huizer MA
Dick Ketstraat 79
6717 NZ Ede T 0318 701054
redactiesecretariaat@handelingen.com

Eindredactie

Marieke van der Giessen-van Velzen
(Zoetermeer)

Vormgeving

Frank de Wit (Zwolle)

Foto's en illustraties

Cover en binnenwerk: René Rosmolen
Achterzijde: Linda Napurrula Walker

Uitgave, administratie en advertentie-exploitatie

VBK Media Abonnementen
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
T 088 700 2780 (9.00-12.00 uur)
E.abonnementen@kok.nl

Abonnementen

Handelingen verschijnt viermaal per jaar. De jaargang loopt parallel met het kalenderjaar. De prijs van een jaarabonnement bedraagt in Nederland € 49,00; studentenabonnement € 27,00 (na inzending fotokopie collegekaart); buitenland € 62,00. Los nummer € 15,50 (excl. € 1,50 porto).

Een proefabonnement voor 2 nummers kost € 18,50. Abonnementen worden stilzwijgend verlengd, tenzij minimaal drie maanden voor het einde van de abonnementsperiode schriftelijk is opgezegd. Dit tijdschrift wordt voor visueel gehandicapten uitgegeven op Daisy-cd-rom en/of in braille, grootletter of via de Elektronische Postbus. Informatie en opgave: CBB, Christelijke Bibliotheek voor Blinden en Slechtzienden, Postbus 131, 3850 AC Ermelo, tel. 0341 56 54 99.

ISSN 0165-5411

© 2018 Uitgeverij Kok ten Have b.v., Utrecht
Niets uit deze uitgave mag worden veelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Omslag: Wouda Koelewijn, 'Vredesbeweging'

Variatie werkt

A demloos kijk ik naar de foto's in het prachtige boek *Before they pass away* van Jimmy Nelson. De Britse fotograaf legde in de afgelopen jaren 35 inheemse culturen vast in weergaloos mooie portretten van mensen. Ze kijken ons trots aan: ze waarderen zichzelf om wie ze zijn als drager van een cultuur. De foto's ontroeren me daarom diep, maar ze vervullen me evenzeer met een gevoel van onmacht.

De reden is de titel van het boek. Het zijn de laatste generaties die we zien. Een dominante cultuur waar alles een prijs maar geen waarde meer lijkt te hebben, zorgt ervoor dat deze foto's tot archeologische artefacten dreigen te worden. Ik kan zelf moeilijk trots zijn op een westerse cultuur die met een beroep op gelijkheid en vrije markt in de uithoeken van elk continent eenzelfde taal spreekt, zogenaamd eenduidige waarden en normen oplegt en telkens dezelfde producten verkoopt. Die cultuur roept net als het boek de vraag op naar diversiteit: wat is eigenlijk de betekenis van het verschil?

Ieder jaar begin september staart een nieuwe groep van ruim twintig masterstudenten theologie en religiewetenschap mij verwachtingsvol aan in colleges geestelijke verzorging. Protestanten van diverse huize, katholieken, humanisten, ietsisten, nietsisten, af en toe boeddhisten en moslims. Verbonden in Whatsapp, avondeten in de refter of in studieopdrachten merk ik dat dit kleurrijk gezelschap uitstekend door één deur kan. Dat is weliswaar aanvankelijk die van de collegezaal, maar verderop in het jaar wanneer onze studenten tijdens stage in groepssupervisie gaan, blijkt die diversiteit ook een drijfveer om te leren. De verschillen in levensbeschouwelijke motieven, doelen, en normen blijken evenzovele klankschalen om het werk als geestelijk verzorger te kunnen bespelen en te beluisteren. Variatie werkt, en dat geldt zeker de zo cultuurgevoelige geestelijke verzorging.

Hoe werkt dat belang van culturele, religieuze en persoonlijke diversiteit nu eigenlijk door in het leren tijdens opleidingen waarin juist die diversiteit zelf ook het object van studie vormt? Dat leek de redactie van *Handelingen* een interessante vraag die door editieredacteur Theo van Leeuwen met specifieke aandacht voor Klinische Pastorale Vorming is opgepakt. Het resultaat ligt voor u: een divers en veelkleurig palet van praktische antwoorden op deze richtvraag. En tegelijkertijd een illustratie van het inzicht dat variatie werkt. <

*Hans (prof.dr. J.B.A.M.) Schilderman is hoofdredacteur van Handelingen en hoogleraar Religie en Zorg aan de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen.
E h.schilderman@ftr.ru.nl*

Veelkleurig leren

Leren in diversiteit in Klinische Pastorale Vorming

Dat onze samenleving in religieus en levensbeschouwelijk opzicht in hoog tempo is veranderd is inmiddels een bekend gegeven. Deze verandering vormt een specifieke uitdaging voor mensen werkzaam in professionele zorg- en begeleidingspraktijken op het gebied van levensbeschouwing en zingeving, alsook in het onderwijs.

Hoe leert een begeleider de ander te verstaan die put uit andere bronnen en tradities en wat betekent dat voor de praktijk? Hoe leert een docent leerlingen en studenten te verstaan en hoe leren deelnemers aan een leergemeenschap elkaar te verstaan? Daarover gaat dit nummer van *Handelingen*, dat in nauwe samenwerking met de opleiders van de Klinische Pastorale Vorming is gemaakt. Dank aan Hennie Kievit, Trudy Struijs, Anneke de Vries en Wim Smeets.

Grote ontwikkeling

De Klinische Pastorale Vorming of KPV-training is, voor post-initieel onderwijs, een relatief lange opleiding waar geestelijk verzorgers en pastores leren communiceren over thema's van zingeving en geloof. Het gaat daarbij om geïntegreerde communicatie, de persoon van de professional doet ten volle mee. Dit alles ten dienste van de ander met en voor wie de trainee in het dagelijks leven werkt.

De KPV heeft in Nederland een grote ontwikkeling doorgemaakt, sinds zij in de jaren zestig vanuit de Verenigde Staten in ons land werd geïntroduceerd. De klassieke vorm was een training van drie maanden intern en aaneengesloten; de eerste centra waren gekoppeld aan psychiatrische instellingen, waar ook stage werd gelopen.

Het groepsproces was het belangrijkste en aan de interactie binnen de groep leerde de deelnemer oog te krijgen voor wat tot dan toe blinde vlekken waren in het optreden, maar ook wat biografisch bepaalde blokkades vormde in de communicatie. Niet zelden werden deze blokkades ook op therapeutische wijze bewerkt. Visies vanuit psychoanalyse en methoden uit Gestalttherapie werden veelvuldig toegepast. Daarnaast was psychologische en psychiatrische informatie voor de pastor een belangrijk onderdeel.

In verschillende plaatsen zijn er centra voor KPV geweest; thans zijn er twee opleidingsplaatsen: aan de Radboud Universiteit en aan de Protestantse Theologische Universiteit.

< *Christoffer Makos, 'Black and white eye'*

Vorm en inhoud

Door de jaren heen veranderde, onder invloed van didactische inzichten en maatschappelijke ontwikkelingen de vorm en inhoud van de trainingen. De trainingen kregen een 'gebroken vorm', kortere perioden van enkele weken aangesloten, maar meer uitgestrekt in de tijd, die de pendel tussen het eigen werk en de reflectie in de groep beter mogelijk maakte. Ook kwam er meer aandacht voor didactiek en leertheorie.

Deelnemers oefenen nog steeds de directe interactie in het zogenaamde 'vrij groepsgesprek'. Daarnaast wordt in een training aandacht gegeven aan andere aspecten van het werk. Preken, toespraken en begeleidende gesprekken uit de werksituatie worden ingebracht en aan feedback blootgesteld, biografie en religieuze ontwikkeling komen uitgebreid aan de orde, maar ook de geestelijk werker als theoloog of religiewetenschapper en een thema als leiderschap worden nader verkend.

Belangrijk ook is de aandacht voor spirituele ontmoeting en ontwikkeling. Werkvormen als korte vieringen en bibliodrama stimuleren zowel de ervaring hiervan als het gesprek hierover.

Verbondenheid en verschil

Wat bleef was de aandacht voor de groepsdynamiek als leermiddel en het residentiële karakter: de trainee is van huis en leeft gedurende de trainingsperioden samen met de groepsgenoten.

Daarmee vormt de KPV voor een bepaalde tijd een heel specifieke leer- en leefgemeenschap. Ontmoeting, verbondenheid en verschil blijven niet beperkt tot de trainingsuren, ze doortrekken het samenleven gedurende de gehele periode van training.

Deelnemers hebben tegenwoordig verschillende religieuze achtergronden en daarmee is religieuze diversiteit ook in de KPV een gegeven. Dat is echter niet het enige aspect van diversiteit. Zo nemen vandaag naast geestelijk verzorgers van ziekenhuizen en psychiatrie ook werkers binnen onder andere defensie, justitie, ouderenzorg en basispastoraat deel.

Dat er nog veel meer aspecten zijn van diversiteit dan die van religie en werksoort, die ook van betekenis zijn in zo'n leergang, getuigen zowel de praktijkberichten in dit *Handelingen*-nummer als de meer reflectieve artikelen van de KPV-opleiders.

Boeiend geheel

Hoe gaat dat samen spreken vanuit verschillende achtergronden in zijn werk in zo'n micro-samenleving? Hoe wordt geleerd aan en van de diversiteit?

In dit nummer van *Handelingen* zoeken KPV-opleiders en oud-trainees op die vraag een antwoord. In drie praktijkbijdragen komen ervaringen van de laatstgenoemden aan het woord: Wuijster en Van 't Slot geven een eigen bijdrage en ondergetekende doet verslag van een groepsinterview met vijf trainees. Kievit en Struijs belichten het onderliggende leermodel van het 'vrij groepsgesprek'. De Vries en Smeets demonstreren de specifieke werkvorm aangaande de religieuze ontwikkeling.

Maar er is meer in dit nummer op het gebied van leren in en aan diversiteit. Vroom biedt een analyse-instrument en waarschuwt voor een al te gemakkelijk hanteren van het begrip diversiteit en vooral tegen de eenzijdige beperking tot religieuze diversiteit.

Van Dijk bespreekt ingewikkeldheid en kansen van het bevorderen van de interreligieuze ontmoeting, in het basis- en voortgezet onderwijs.

Van Hell en Erwich beschrijven de moeite van de werkelijke ontmoeting met de vreemde ander en de hermeneutische stappen die daarbij in het geding zijn. Zij doen daarbij ook aanbevelingen.

Tot slot vertelt Liefbroer over haar lopende promotieonderzoek naar interlevensbeschouwelijke geestelijke verzorging.

Zo vormen praktijkberichten en reflecties een boeiend geheel rondom het thema 'Veelkleurig leren'. <

Theo (drs. T.T.) van Leeuwen is docent Pastoraat bij de Hogeschool Windesheim, promovendus-onderzoeker bij de Protestantse Theologische Universiteit, pastoraal supervisor en oud-KPV-opleider.

E tt.van.leeuwen@windesheim.nl

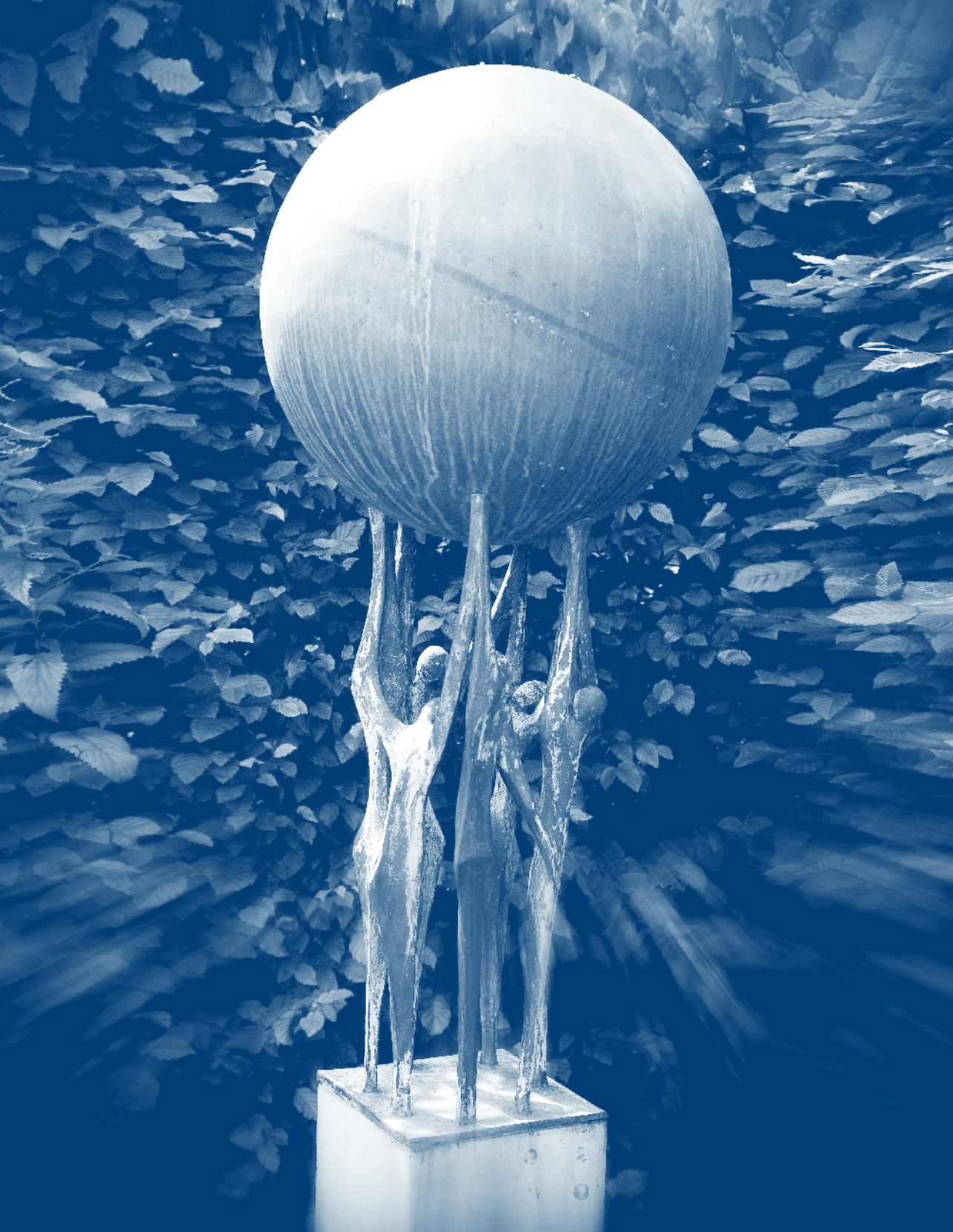
tips bij het thema

Boeken

- In de afgelopen zeventien jaar schreef Christine Otten een serie (journalistieke) verhalen over en vanuit zwart Amerika. Ze zijn gebundeld in: Otten, C. (2018). *Als ik naar jou kijk, zie ik mezelf. Vertellingen vanuit zwart Amerika*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact.
- *Religious Diversity and Intercultural Education: A Reference Book for Schools*, eds. J. Keast. Council of Europe, 14.

Voor actuele casussen over de werking van religieuze diversiteit in zeer diverse contexten, zie bijvoorbeeld:

- Howe Peace, J., Rose, O.N. & Mobley, G. (red.) (2012). *My Neighbor's Faith. Stories of Interreligious Encounter, Growth and Transformation*. Maryknoll, New York: Orbis Books.
- Little, D. (red.) (2007). *Peacemakers in Action. Profiles of Religion in Conflict Resolution*. Tanenbaum Center for Interreligious Understanding. Cambridge: Cambridge University Press.
- En delen van: Cheetham, D., Pratt, D. & Thomas, D. (red.) (2013). *Understanding Interreligious Relations*. Oxford: Oxford University Press.

Ontmaskerd ... maar een wereld gewonnen

Toen ik aan de KPV-training begon, was ik ruim acht jaar verbonden aan de protestantse gemeente in Eindhoven, in een voltijds aanstelling. Ik voelde een behoefte aan verdieping in mijn werk. Verdieping in de pastorale gespreksvoering, maar ook verdieping in ‘waarom-doe-ik-wat-ik-doe-zoals-ik-het-doe?’

Het predikantswerk is veelzijdig maar ook veeleisend. Allerlei mensen, elk met hun eigen verhaal, hebben hun verlangens, verwachtingen en weerstanden, en dat komt vroeg of laat wel een keer bij de predikant terecht. Soms voelde het alsof ik in een tenniswedstrijd was beland, met aan de overkant niet één maar drie spelers.

Een groot deel van deze ervaring ligt in het werk zelf. Het is nu eenmaal nooit af, er zijn nooit zoveel mensen bezocht als zou kunnen, een preek zou altijd nog meer diepte kunnen hebben, en zelfs na vijf gesprekken met een pastorant zijn de problemen nooit opgelost.

Een eerlijke vraag bij deze balans is: hoeveel hiervan hoort nu eigenlijk bij het werk en hoeveel hiervan zit in mijzelf?

Dan is het schokkend om al in de eerste week van de KPV-training ontmaskerd te worden als iemand die alles wil fiksen en bovendien nog de behoefte heeft iedereen te willen redden

(waarbij de eigen redding tamelijk onderbelicht blijft).

Persoonlijke thema's

Iedere deelnemer aan de KPV-training komt op een of andere manier zijn of haar eigen thema's op het spoor. De thema's draag je met je mee, vaak zonder dat je je ervan bewust bent. Maar ze kleuren wel alles wat je doet!

Het is heel verrijkend om zicht te krijgen op deze thema's. Je gaat inzien wat je doet en waarom, in pastoraat, preken en vergaderingen. Je komt erachter hoe je jezelf met bepaalde thema's behoorlijk in de weg kunt zitten.

Voorbeeld

Een van mijn thema's hangt samen met mijn sterke geloof dat heel wordt wat gebroken is: niet vandaag, niet morgen, maar wel ooit. Het is een sterke theologische leidraad. Tegelijk merk ik in het pastoraat dat het vaak niet goed komt. Dat mensen ziek zijn en niet beter worden. Dat mensen lijden aan het leven, en dat dat lijden

< *Marinus Klap, 'Atlas en vrienden'*

niet over gaat. De chaos in het leven wordt niet zomaar ‘goed’. Werkelijkheid en ideaal liggen eindeloos ver uit elkaar.

Dat maakte pastoraal bezoek voor mij heel lastig. Want ik had, onbewust, de opdracht op me genomen om een brug te slaan tussen die twee uitersten: heelheid te brengen in de gebrokenheid. Pas tijdens een verbatim-bespreking werd ik me ervan bewust dat precies dít de pastorale bezoeken soms zo vermoeiend maakt. Blijkbaar had ik een opdracht op me genomen die voor een mens onuitvoerbaar is. Het was een enorme bevrijding om te zien wat ik nu eigenlijk probeerde te doen in die gesprekken – er viel een hele last van me af.

Spiegel

Natuurlijk volgt de vraag: wat kun je dan wel doen? Vanuit de groep werd mij aangereikt dat het veel betekent dat je er bént.

- Het beeld dat erbij past is dat van twee mensen samen: de pastor en de pastorant, die op een smalle weg langs een ravijn lopen, en samen in de diepte kijken. Het geeft de pastorant steun dat hij daar niet alleen loopt, maar dat er zo nu en dan even iemand meeloopt.
- Een ander beeld was dat van lichtbrenger. Iemand die telkens weer in chaos verkeert, die heeft ervaren dat mensen onbetrouwbaar zijn, vindt hoop en steun bij een pastor die blijft komen, telkens opnieuw luistert, en kan voorgaan in gebed.

Sinds de KPV-training begrijp ik zoveel beter wat ik doe, en waarom. Zo sta ik meer ontspannen in het pastoraat

Het was leerzaam om te zien hoe andere groepsleden daar in stonden. Een van de groepsleden had bijvoorbeeld het gevoel altijd oproepbaar te moeten zijn voor zijn pastoranten. Ook vanuit het gevoel dat je mensen niet in de steek mag laten, dat jij het bent die mensen moet ‘redden’. Op een bepaalde manier liep dat parallel met mijn verhaal. Voor mij was het overduidelijk dat hij zichzelf overvroeg, maar tegelijk had ik een blinde vlek voor mijn eigen positie. Zo werd hij voor mij een spiegel.

En dan?

Als je je thema’s op het spoor bent gekomen, komt de volgende vraag: wat nu? Het inzicht in mijn tot dan toe verborgen motivatie maakte me lichter. Aan de ene kant was er verdriet, omdat ik echt inzag dat mijn mogelijkheden maar beperkt zijn en ik het daarmee moet doen. De andere kant daarvan is natuurlijk een enorme opluchting. Ik kan geen heelheid brengen, maar er is ook niemand die dat van mij vraagt!

In andere besprekingen kwam dit thema ook weer naar voren. In de preekbespreking bijvoorbeeld, of in het theologisch essay: mijn theologie was doordrongen van een toekomstverwachting van licht en vrede – vele teksten van Jesaja passen mij goed!

Gaandeweg is er een verschuiving gekomen. Meer naar het hier en nu, in plaats van dat verre punt in de toekomst, waar je dus eigenlijk niet bij kunt. Wat kan ik hier en nu voor mensen doen? Er zijn! Samen in de diepte kijken, betrouwbaar zijn, veiligheid bieden, liefdevol

aanwezig zijn. Zo kun je als pastor licht brengen in een leven dat donker is. Het is geen heelheid, maar veel meer dan waar mensen soms nog op durven hopen.

Tegelijk komt God zo ook dichterbij, voor mijzelf en hopelijk ook voor de pastoranten. Het is niet alleen maar die God die het ooit

recht maakt, maar deze

God is er, hier en nu.

God lijdt mee, maar brengt ook licht door de mensen die op je

weg komen. God gaat zelf mee op weg, soms voor je, soms naast je, maar altijd dichtbij.

Oogsten

Sinds de KPV-training begrijp ik zoveel beter wat ik doe, en waarom. Zo sta ik nu meer ontspannen in het pastoraat. Ik kan de gesprekken meer ontspannen voeren, ik hoef niet langer als een razende te zoeken naar antwoorden en oplossingen. Daardoor is het tegenwoordig makkelijker om mijn aandacht op de pastorant te richten dan voorheen en zijn de gesprekken minder belastend.

Doordat ik nu zelf helder heb dat ik niet alles kan fiksen, hoef ik ook naar buiten toe niet meer te doen alsof ik alles prachtig onder controle heb. Daardoor zien en horen mensen meer van mij, daardoor kan ik juist dichterbij de mensen komen en zij bij mij. Het blijft wonderlijk. Datgene waar je kwetsbaar in bent, wil je het liefste wegstoppen. Maar als je erover praat, blijkt je zelden alleen te staan en kan je kwetsbaarheid zelfs je kracht worden.

Maar de KPV is geen wondermiddel! Want je thema's blijven gewoon bestaan, al kost het ze

meer moeite om mij in te palmen. Natuurlijk overkomt het me nog regelmatig dat ik in de oude groef verval. Maar meestal merk ik het, en dat is winst.

Op persoonlijk vlak heeft de training mij veel gegeven. Het werkt ook door in de gemeente, al weet ik niet of gemeenteleden dat ook zo

ervaren. De preken

zijn wat persoonlijker geworden, ik durf meer van mijn persoonlijke geloof expliciet te laten

zien. Ook in de presentatie ben ik wat losser gekomen, dat heb ik wel terug gehoord.

Daarnaast durf ik mijn eigen twijfels en onzekerheden makkelijker te benoemen, in preken, maar ook in het vormings- en toerustingswerk. Voor sommige gemeenteleden werkt dat ontspannend: het geeft hun ook de ruimte om hun eigen onzekerheden te benoemen.

Beter dan voorheen kan ik grenzen aangeven. Ik geef aan wat kan, wat niet kan, en dat ik niet alles kan. Voorheen was dat moeilijker: ik moest toch alles aankunnen? Ik geef het ook aan als iets niet uitkomt en vraag regelmatig of mensen er op een ander moment op kunnen terugkomen.

Vreemde eenden

Het maakt voor je eigen proces in de KPV-training uit hoe de samenstelling van de groep is. Daarbij speelt de grootte van de groep een rol, de verdeling van mannen en vrouwen, het werkgebied, maar natuurlijk ook de religieuze achtergrond.

De groep waarin ik de training heb gevolgd, was zeer divers. We waren met vijf personen:

Religieuze symbolen, Pauluskerk Rotterdam

twee vrouwen, drie mannen. Vier christenen, één moslim. Twee wijkpredikanten, twee geestelijk verzorgers in verschillende instellingen, één pastoraal werker in een parochie. We moesten veel aan elkaar uitleggen.

Natuurlijk springt in dit rijtje de moslim eruit: een vreemde eend in zo'n christelijke omgeving. Hoe ga je daarmee om, als je die ene moslim bent, of als je overtuigd christen bent?

Het was best weleens

spannend. Keer op keer

bleek dat christenen

zo vreselijk weinig we-

ten over de islam. Hij

moest veel vertellen, veel uitleggen. Maar hij deed dat soms met zoveel overtuiging, dat sommigen uit onze groep, onder wie ikzelf, weleens het gevoel kregen dat wij te weinig overtuiging hadden. De ene keer werkt zo'n sterke overtuiging inspirerend, de andere keer irriteert het juist. Maar ook onder de christenen waren de verschillen in geloofsbeleving en -overtuiging groot. Het kwam dus ook voor dat moslim en confessioneel christen elkaar soms beter verstonden dan confessioneel christen en vrijzinnig christen.

Stilstaan bij die ene moslim zou het beeld van de groep dan ook vernauwen; de groep was zo divers dat we allemaal veel moesten uitleggen, telkens weer. Ieder kerkgenootschap heeft immers zijn eigenaardigheden! Als protestantse heb ik me verbaasd over de hiërarchie in de Rooms-Katholieke Kerk en gezien hoe lastig het is als je geen kerkenraad hebt. Als midden-orthodox/vrijzinnig wijkpredikant heb ik me verwonderd over de rol van de predikant in een meer evangelische kerk – op sommige vlakken

zo anders dan in mijn gemeente. Een ander groepslid kende de Protestantse Kerk goed, maar geworteld in een andere stroming kun je elkaar soms toch niet echt goed verstaan: ik was zelf ook een vreemde eend.

Al die verschillen maken dat je lang erg beleefd doet. En zolang je het gevoel hebt beleefd te moeten zijn, laat je niet alles zien. Dit werkt vertragend voor het leerproces. Daarnaast liggen

er soms struikelblokken

waar je niet op rekende.

Binnen deze religieus

diverse groep waren de

man-vrouwverhoudin-

gen een terugkerend thema. Drie mannen met een orthodoxe achtergrond (moslim en christenen) en twee vrouwen met een iets vrijzinniger inslag: dat brengt wrijving, soms ook irritatie. Het kan zomaar nog gevoeliger liggen dan de religieuze verschillen, alsof we die uiteindelijk gemakkelijker van elkaar konden accepteren.

Bibliodrama

De verschillen vielen soms ook weg. Moslim, vrouw, christen, man ... In bibliodrama konden we onze vaste rollen even loslaten en spelen. Zoveel meer in elkaar bovenhalen dan een gesprek zou doen! Misschien juist in de rol, en juist niet in je eigen verhaal.

- We lazen en speelden verhalen uit de Bijbel, die ook op een of andere manier in de Koran voorkomen. Zo speelden we de roeping van Abraham. Abraham werd voor mijn ogen werkelijk de aartsvader van joden, christenen, moslims.
- We speelden een stuk uit het geboorteverhaal van Mozes. Persoonlijke thema's kwamen naar

boven: moeder zijn, zoon zijn, loslaten, aan de kant staan, et cetera.

Het was ontroerend hoe in het spel alle confessionele verschillen wegvielen, hoe we elkaar konden vinden, maar ook uitdagen, helpen of in de weg zitten – alles in het spel. Dan maakt het niet meer uit in welke traditie je bent groot geworden, of je christen of moslim bent; het maakt dan vooral uit wat het verhaal met jou doet, hoe jij je ertoe kunt verhouden. Heel bijzonder.

Ik vond het ontroerend om te zien dat de individuele ervaringen, ondanks de soms grote verschillen, toch aan elkaar kunnen haken. Het verhaal van de een kan zomaar iets losmaken bij de ander, verschillende thema's grijpen in elkaar. Dat brengt je dichter bij elkaar, zonder dat je ook maar iets hoeft uit te leggen.

Onverwacht

De diversiteit in de groep werkte zonder meer verrijkend. Wij zijn zo gewend om te kijken vanuit onze eigen ervaringen, onze eigen gewoonten en verwachtingen. Maar in een diverse groep is het noodzakelijk om je je daarvan bewust te worden, om vervolgens ook echt met de ander mee te kunnen kijken. Dan blijkt het mogelijk om met een ander mee te denken, ruimte te zoeken, zelfs als iemand in een heel andere cultuur geworteld is.

Het was een hoopgevende ervaring. In deze tijd, waarin we zoveel te maken hebben met culturele en religieuze diversiteit, weten we soms niet hoe we een ander kunnen verstaan of aan de ander recht kunnen

doen. Het is mooi en nodig dat een KPV-groep divers is. Als het allemaal vrouwen uit de midden-orthodoxie van de Protestantse Kerk waren geweest, was het ongetwijfeld een stuk saaier geweest.

Maar ik wil de werking van diversiteit ook niet overschatten.

- Soms liggen er conflicten op een punt waar je ze niet zag aankomen, soms vormen overduidelijke verschillen juist geen probleem.
- Soms zijn er overduidelijke verschillen, maar liggen de individuele thema's heel sterk in elkaars verlengde. Zo bleek ik met 'de moslim' overeenkomsten te hebben, terwijl ik die met 'de (christelijke) confessioneel' minder leek te hebben, terwijl 'de confessioneel' ook weer overeenkomstige thema's had met 'de moslim'.
- Sommige verschillen zijn niet te overbruggen: bepaalde man-vrouw-aspecten bijvoorbeeld. Hoewel ik die van tevoren vooral bij de moslim zou verwachten, blijken die bij sommige confessionele christelijke mannen – zij het met een andere nuancering – toch ook te liggen.

Vertrouwen en geduld

Het hele proces vereist vertrouwen en veel geduld. Soms duurt het lang voor je werkelijk begrijpt waarom iets een probleem is of waarom

iets nadrukkelijk niet wordt benoemd. Maar luisteren, meekijken en vragen blijven stellen helpt. Daarbij is het

onmisbaar dat de gesprekspartners ook werkelijk de wil hebben elkaar te verstaan. Binnen een groep gaat dat altijd met vallen en opstaan, zeker als je door een denkbeeldig vergrootglas

*Voor mij is de training
van onschatbare waarde geweest,
het is een krachtbron geworden*

naar elkaar zit te kijken. Geduld is er ook wel eens niet. Maar het zou de KPV niet zijn, als dat vervolgens niet ook gethematiseerd wordt!

Ten slotte

Voor deze groep heeft het uiteindelijk goed uitgepakt. Ieder heeft maximaal zijn en haar eigen thema's kunnen uitspitten en ruimschoots kunnen oefenen. Dat is ook te danken aan de trainer. De groep had veiligheid nodig en de trainer kon zowel grenzen bewaken alsook uitdagen om die grenzen te verleggen.

Voor mij is de training van onschatbare waarde geweest, het is een krachtbron geworden. Het was confronterend, in wat die anderen aan jou

zien en ervaren. Maar het was vooral ontroerend hoe mensen met elkaar kunnen meeleven, ondanks en soms dankzij verschillen.

Je culturele achtergrond, tijd en plaats van opgroeien kan mijlenver uiteenlopen; in de menselijke ervaringen van verlies en geluk, angst en overmoed, verdriet en bevrijding kun je elkaar toch werkelijk vinden, bemoedigen en kracht geven. Als je dat met elkaar durft aan te gaan, win je er een wereld bij. <

*Kirsten (ds. K.) Wuijster is predikant van de Protestantse Gemeente Eindhoven.
E k.wuijster@gmail.com*

tips bij het thema

Didachè-studiedag

14 januari 2019 over 'Jongeren in de godsdienstles. Van weerstand naar nieuwe onbevangenheid in zin-zoeken?'. Promotiezaal KU Leuven.

www.kuleuven.be/thomas/page/didache-studiedag-jongeren-in-de-godsdienstles-2019/

Summerschool PThU

Van 8-10 juli 2019 wordt in het Dominicanenklooster te Huissen de jaarlijkse Summerschool van de PThU gehouden. Thema: 'Vreemdelingen en migranten'. Predikanten, kerkelijk werkers en anderen kunnen hier theologische inspiratie opdoen in een mix van lezingen, workshops, liturgie en onderling gesprek. www.pthu.nl/PAO_PThU/PAO1819/

Documentaire

VPRO Tegenlicht: uitzending 28 oktober 2018: 'Mijn stad is mijn hart'. Hoe de identiteit van de Rotterdammer multicultureel aan het worden is en de stad op weg is om een plek te worden waar alleen maar minderheden zijn en niemand meer de meerderheid heeft.

www.npostart.nl/vpro-tegenlicht/28-10-2018/VPWON_1284427

Prettig gestoord in de KPV

Het is nu drie jaar geleden dat ik aan de Protestantse Theologische Universiteit begon als seminariedocent (zoals het toen nog heette). Mijn nieuwe werkgever vindt het voor docenten in sommige vakgebieden noodzakelijk dat ze de Klinische Pastorale Vorming hebben afgerond. Volkomen terecht, wat mij betreft. Ik zou het vele anderen ook best gunnen.

Wat heb ik tijdens mijn KPV-traject nu voor proces doorgemaakt, in mijn professionele ontwikkeling als beginnend theologisch docent? En in mijn theologisch-spirituele ontwikkeling, als gesprekspartner van bijvoorbeeld mijn mede-KPV-gangers? En, om bij die theologisch-spirituele invalshoek te blijven: wat heb ik zien gebeuren op het vlak van de religieuze diversiteit binnen een KPV-groep? Waren er momenten waarop religieuze diversiteit een obstakel werd en waarop het gesprek daardoor stokte? Over die vragen zal ik hieronder reflecteren.

Pastoraal repertoire

Alle deelnemers kwamen aan met hun eigen vragen en doelen, de meesten rond persoon en professie als pastor dan wel geestelijk verzorger. Tussen hen in was ik als niet meer pastoraal actief predikant misschien niet de meest voor de hand liggende gast. En toch was de herkenning vele malen groter dan dit mogelijke vreemde-eend-in-de-bijt-element.

< Zonder titel

‘Aanscherpen’

Terugkijkend denk ik dat dit aan twee dingen lag. Ten eerste ben en blijf ik predikant. En ook pastor. Anders gezegd: theologie en pastoraat kunnen nooit helemaal van elkaar worden losgemaakt, dat heb ik in de KPV eens te meer leren beseffen. Ook in het theologische onderwijs is een pastorale fijngevoeligheid een onmisbaar goed.

Hoe goed je het exegetische, argumentatieve, organisatorische enz. handwerk ook moet beheersen en dus ook aan moet leren: theologie gaat in alle gevallen ook altijd over existentie, over de spirituele grondlagen in het bestaan van de student, van de docent, van de gelovige of minder gelovige met wie de student gaat werken. Theologische docenten worden er, evenzeer als pastores of geestelijk verzorgers, alleen maar beter van wanneer hun antennes voor existentiële onderstromen in de communicatie worden gescherpt.

Aan dit ‘aanscherpen’ wordt binnen de KPV volop gewerkt. Hoe communiceer je eigenlijk en hoe attent ben je op de verschillende communicatiewijzen van de ander?

In mijn geval werd ik me bijvoorbeeld bewust van de grote omzichtigheid waarmee ik geneigd was een ander te benaderen wanneer ik gevoeligheden vermoedde. Onbewust was ik dan aan het ‘invullen voor een ander’, en ik probeerde mijn punt maar zo voorzichtig mogelijk te maken. Het effect bleek regelmatig tegengesteld aan wat ik gewenst had: waar ik dacht een ander gerust te stellen, zette

die ander zich juist alvast schrap – want ik zou vast en zeker met een heel pittige

mededeling komen ... Een meer directe manier van communiceren zou hier wel eens veel effectiever kunnen zijn. Te pastoraal kan blijkbaar ook. En zo hadden mijn groepsgenoten ook van alles te leren in hun wijze van communiceren en van attent zijn op de ander.

Repertoirevergroting

Dat zoiets aan het licht komt, is – ten tweede – toe te schrijven aan de supervisorische kant van de KPV. In veel opzichten is de KPV een verdiepte pastorale supervisiereeks, gericht op de professionele ontwikkeling van de deelnemers.

Een traject dat verdiept wordt door de duur en de intensiteit van de training, door de gedrevenheid van de deelnemers, en door de onmogelijkheid (vrijwel) om alsmaar te blijven ‘duiken’ (vooral in de vrije groepsgesprekken is dat moeilijk vol te houden). Hoe verschillend de leerdoelen daarbij ook zijn, ergens komen ze ook allemaal overeen en kun je elkaar er allemaal bij helpen.

Onze trainer reikte ons al in week één het woord ‘repertoirevergroting’ aan. Ik heb het

woord sindsdien nog vele malen gehoord, maar ik vind het nog steeds een mooi en doeltreffend woord om aan te geven wat er (in ieder geval met mij) is gebeurd op het vlak van mijn professionele ontwikkeling.

Als deelnemers hadden we natuurlijk allemaal onze voorkeursstrategieën, waarmee we dat wat zich in ons werk aandient, benaderden. Het was

voor ieder van ons verrijkend om daar zicht op te krijgen, en om na te denken over onze waardering,

onze bronnen en onze redenen voor deze strategieën. Het gaf ruimte om daarnaast gelegen ontwikkelingsgebieden te verkennen. De directere communicatie die ik bijvoorbeeld wilde leren, kon ik uitproberen in de vrije groepsgesprekken, op zo’n manier dat het wel nieuw voor me was, maar niet te oncomfortabel werd.

Zulke lessen schonken mij en schonken ons de mogelijkheid ons vak met een grotere vrijheid uit te voeren, wat voor ‘soort’ theoloog we ook waren. Als supervisie is de KPV er sterk op gericht dat je dergelijke ontdekkingen en zulk nieuw repertoire integreert in je professionele identiteit.

Oeverloze communicatie?

‘Duiken’ is dus (vrijwel) onmogelijk, schreef ik hierboven. Maar, als dat helemaal waar is, is dat dan eigenlijk wel gezond? Het is toch ook zinvol dat de KPV-ganger de eigen grenzen kent, waarneemt en waar nodig autonoom beschermt?

Er zijn toch ook geheimen die zo eigen zijn dat ze niet in elke KPV-groep besproken hoeven te worden? In sommige groepen zal het misschien

*Verskillende ‘soorten’ pastorale professionals,
en ook in spiritueel en theologisch opzicht
zeer diverse wereldebewoners*

zelfs gezond zijn om dat geheime domein zorgvuldig voor de ogen van de andere deelnemers weg te houden – of niet?

Dergelijke vragen kunnen ook gesteld worden met het oog op de religieuze diversiteit in een KPV-groep. Grensdoorbrekend communiceren is ook in religieus opzicht vast en zeker mooi, maar soms zullen er toch ook grenzen zijn die een deelnemer niet zomaar wil laten doorbreken? Denk bijvoorbeeld aan situaties waarin iemands spirituele of religieuze eigenheid door andere deelnemers beoordeeld of zelfs veroordeeld dreigt te worden – ‘gewoon’, doordat de verschillen en religieuze veronderstellingen wel erg van elkaar verschillen.

Ik denk vanuit mijn ervaring dat een goede KPV in ieder geval zal betekenen dat een deelnemer zicht krijgt op dergelijke grenzen. En dat mede-deelnemers

ook zicht krijgen op – en hun respect verdiepen voor – deze grenzen. Dergelijke

grenzen worden idealiter een beter hanteerbaar en beter geïntegreerd deel van de persoon. In die zin lijkt ‘duiken’ tijdens de KPV me echt moeilijk: meestal zal het wel duidelijk worden dat er grenzen en geheimen geraakt worden. Welke grenzen en welke geheimen dat zijn – dat hoeft misschien niet iedereen altijd maar te weten.

Dat geldt voor persoonlijke grenzen en geheimen, maar het geldt evenzeer in situaties die worden opgeroepen door de religieuze of theologische diversiteit van de deelnemers. De KPV wordt gevolgd door verschillende ‘soorten’ pastorale professionals, en ook door in spiritueel

en theologisch opzicht zeer diverse wereldbewoners; binnen een groep kan het gebeuren dat een reformatische predikant deelneemt aan de bespreking van de preek van een vrijzinnige collega; dat een evangelische pastor in gesprek raakt met een rooms-katholieke geestelijk verzorger over de waarde van kerk en ambt; dat een uitgesproken confessionele christelijke theoloog zich heeft te verhouden tot de geloofstaal van een islamitische geestelijk verzorger. En vice versa uiteraard. Wat gebeurt er dan met je als deelnemer en wat voegt de KPV dan toe?

Storen en stimuleren

Ik kan die vraag in de eerste plaats alleen maar voor mezelf beantwoorden, al zal ik zo ook proberen wat algemenere conclusies te trekken. Bij mijzelf is in een proces van jaren, decennia

misschien zelfs, de huiver gegroeid om een oordeel over een ander uit te spreken – de behoefte om zo’n

oordeel zelfs maar te hebben is me misschien wel vreemd geworden.

Daar valt overigens nog genoeg voor mijzelf te onderzoeken (want denk ik werkelijk dat ik zo’n oordeel helemaal niet heb?) – maar in ieder geval heb ik mezelf gedurende mijn theologische vorming de houding aangeleerd om van een ander te willen leren, ook wanneer ik de spiritualiteit van die ander als vreemd ervaar, ook wanneer deze ander (voor mij) cruciale grondovertuigingen over God en wereld niet met me blijkt te delen, ook wanneer die ander zelfs radicaal andere kanten op blijkt te denken en te voelen.

*Stimuleren veel te vertellen is
ongetwijfeld mooi; storingen benoemen
versterkt de kans op echte diepgang*

Maar juist in de KPV heb ik ervaren dat – hoe loffelijk ook – die houding ook iets bloedeloos en ongeprofileerds kan krijgen. Ik heb weliswaar nooit de verleiding gevoeld mijn eigen profiel helemaal vaarwel te zeggen om maar met een ander in gesprek te blijven, maar toch: het

zou zomaar kunnen dat ik de ander door mijn voortdurende leerbereidheid de kans ontnem om ook iets van mij te leren. Dan wordt het allemaal bijna weer ‘al te pastoraal’, zeker wanneer de pastor in kwestie is aangesteld om wel degelijk ook te doceren.

En ook als doceren niet meteen het doel is: om echt tot een gesprek te komen waarin wederzijds geleerd wordt, is het niet alleen nodig dat ik opensta voor een ander, die ander zelfs nieuwsgierig stimuleer om vooral meer te vertellen, en de ander ‘tevoorschijn luister’; ik zal ook bij mijzelf moeten blijven opmerken waar de ideeën en intuïties van de ander mij storen.

De ander leert ervan wanneer ik ook dat benoem, zonder mijn verstoordheid tot een theologische veroordeling uit te vergroten. Het zou zelfs weleens kwetsend kunnen zijn wanneer ik mijn reactie achter de kiezen houd: want ik onthoud ons dan de kans op een echt gesprek van hart tot hart. Stimuleren veel te vertellen is ongetwijfeld mooi; maar storingen benoemen versterkt de kans op echte diepgang.

Nog een stap verder ga ik wanneer ik groei in de bereidheid om de ander ook te storen met mijn spiritueel-theologische intuïties en ideeën. Natuurlijk hoeft de ander niet bereid te zijn ze allemaal stuk voor stuk te slikken: als ik ze ge-

woon deel wil dat ook helemaal niet zeggen dat de ander ze zich voetstoots toe zou moeten eigenen. Het enige wat ik daarmee communiceer is de bereidheid om door een ander echt gezien

en waar mogelijk gecorrigeerd te worden. Echte kwetsbaarheid veronderstelt niet alleen dat ik kan luis-

teren, maar ook dat ik durf te delen.

Zo leer ik, ten slotte, ook om me steeds minder te schamen voor de inzichten waar ik voor sta. Wat ik vroeger misschien aarzelend ter sprake bracht, blijkt ook een ander stof tot denken te geven.

Balans en bereidheid

Kan ik deze persoonlijke ervaringen ook vertalen in een meer algemene observatie over wat er in de KPV kan gebeuren (en gebeurt) in de interactie tussen spiritueel zeer verschillende persoonlijkheden? Ik durf er wel iets over te zeggen. Want: naast mijn eigen ervaring is ook de omgekeerde leerweg zeer voorstelbaar. Iemand die graag zendt en daarmee ‘storend’ inbreekt in de spirituele grondhouding van een ander; iemand die graag benoemt hoezeer de religieuze grondbeslissingen van een ander haar of hem storen – zo iemand zal in de KPV gestimuleerd worden om te ervaren wat deze ‘storingen’ bij die ander losmaken. Zij of hij zal daarbij leren langer en nieuwsgieriger te luisteren naar de ander en daar meer van op te steken dan ooit verwacht.

Van een heel andere kant komend zal zo’n KPV-deelnemer ervaren dat de eigen geloofsvoorstellingen door het gesprek met de ander

***Echte kwetsbaarheid veronderstelt
niet alleen dat ik kan luisteren,
maar ook dat ik durf te delen***

niet alleen maar gestoord worden maar ook verrijkt en tot nieuwe bloei gebracht.

Overigens: komt zo iemand werkelijk van de totaal andere kant? Kon ik met een super-‘communicatieve’ houding me de ander ook niet van het lijf houden? Als alles even interessant en leerzaam is, is het dan ook niet allemaal even oninteressant en onverschillig? Ik kan mijzelf en mijn overtuigingen natuurlijk ook beschermen door

ze altijd maar als net zo waardevol te beschouwen als om het even welke an-

dere overtuiging. De ‘storing’ die ik hier steeds benoemde mag echt wel de ruimte krijgen. Dat het eens even flink knettert, kan bijzonder verhelderend zijn, en de uitkomst kan ook wel eens anders zijn dan ‘gelukkig zijn we het toch wel eens’. Soms moet je het er over eens worden dat je het niet met elkaar eens bent, en dan een weg verder vinden. Ik denk dat het pas onwerkbaar wordt wanneer zelfs dat niet meer mogelijk is.

Filosofisch en theologisch ligt hier denk ik deze vooronderstelling onder: de andere deelnemer is een mens als ikzelf, die zich net zo serieus tot het leven en tot de wereld probeert te verhouden als ikzelf. De manieren die de ander daarbij gevonden heeft, of aangereikt heeft gekregen, kunnen mij nog zo onaannemelijk voorkomen: als we er niet over in gesprek gaan, zal ik er nooit achter komen of er misschien toch niet wat in zit. En dan zal de ander er ook nooit achter komen dat bijvoorbeeld mijn theologische overtuigingen misschien ook zo gek nog niet zijn.

Mijn religieuze en pastorale identiteit is ge-

vormd door allerlei overtuigingen die ik niet zomaar loslaat. Maar om te groeien in mijn begrip van mijzelf, van het leven en van de wereld heb ik de mede-KPV-ganger nodig. Als iemand die houding – die bereidheid om te veranderen – niet deelt, wordt een KPV wel heel ingewikkeld.

Ik zou dus zeggen: in de KPV zal de deelnemer als het goed is een nieuwe balans vinden

in de bereidheid een ander te stimuleren om vooral de spirituele eigenheid te tonen – en daardoor

soms verrijkt en soms gestoord te worden –, en de bereidheid om zelf ook verrijkend, maar misschien ook storend, op de weg van de ander te staan – en zich daarin door een ander te laten stimuleren. <

Edward (prof.dr. E.) van 't Slot is docent van het Centrum voor Beroepsvorming en Spiritualiteit (CBS) van de Protestantse Theologische Universiteit Amsterdam/Groningen en bijzonder hoogleraar Ecclesiologie aan de Rijksuniversiteit Groningen.

E.e.van.t.slot@rug.nl

‘Hier wordt de diversiteit geleefd’

KPV-ervaringen van oud-trainees

Het is op een zonnige vrijdagmiddag en we zijn in het gebouw van de uitgever van dit blad. Rond de tafel zitten vier oud-trainees – later spreek ik nog een vijfde – die minder dan vier jaar geleden allemaal de Klinische Pastorale Vorming hebben gedaan. Dit artikel vormt de weerslag van hun ervaringen met diversiteit tijdens de training en besluit met enkele reflecties op het gesprek.

Vijf oud-trainees verwoorden hun ervaringen, opgedaan bij de Klinische Pastorale Vorming. Cilia en Louis zijn beiden rooms-katholiek pastoraal werker. Cilia is sinds kort verbonden aan een geloofsgemeenschap; Louis werkt in de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking. Esther en Rogier zijn gemeentepredikanten in de Protestantse Kerk. Mohamed is als islamitisch geestelijk verzorger werkzaam bij justitie.

Je kunt op vele wijzen de KPV benaderen – het is een veelzijdige training, maar we spreken elkaar in dit verband over het thema diversiteit. De trainees vertellen hoe zij ‘diversiteit’ zijn tegengekomen in hun training, hoe zij dat hebben ervaren, wat het hun zowel persoonlijk als professioneel heeft gebracht, hoe het leerproces in zijn werk ging en hoe zij de verhouding zien tussen eigenheid en diversiteit. Dit artikel vormt de weerslag van hun ervaringen en ik besluit met enkele reflecties hierop.

< Arman Pierre Fernandez, ‘Zonder titel’

Diversiteit in beeld

Gevraagd naar de wijze waarop diversiteit voor hen in beeld kwam in de training noemt Rogier als eerste het werkveld. Aan zijn training namen gemeentepredikanten, een geestelijk verzorger in de psychiatrie en een geestelijk verzorger in de krijgsmacht deel. De anderen sluiten daarbij aan, maar ook andere vormen van diversiteit worden genoemd: man-vrouw, seksuele diversiteit, leeftijdsverschil (van 30-60 jaar).

Ook in de religieuze achtergrond is diversiteit waarneembaar. In de training van Rogier namen overwegend protestanten deel, maar afkomstig uit verschillende stromingen, en er was een deelnemer uit de pinksterrichting. Hij signaleert hierin wel diversiteit, maar niet zodanig dat er eerst veel bruggen overgestoken moesten worden voordat je elkaar kon bereiken.

Esther had het een uitdaging gevonden als er in haar training niet uitsluitend deelnemers waren geweest vanuit de christelijke traditie. De trainingen van Mohamed en Cilia waren in religieus opzicht meer geschakeerd. De groep

van Louis betrof drie moslims, twee mannen en een vrouw, met verschillende nationaliteiten en twee katholieken.

Hindernis, verbazing, verwondering

Drempels

Diversiteit wordt beleefd als een drempel wanneer het gaat om de taal. Met deelnemers die het Nederlands niet goed machtig zijn, opgegroeid in een ander land en in een andere taal, is dat een hinderende factor.

Ook als je dezelfde taal spreekt, versta je elkaar echter nog niet onmiddellijk. Cilia: 'Het was wennen. Het was bekend worden met termen, die vaak in een soort automatisme worden gebruikt, maar waarbij de ander zich helemaal niets kan voorstellen.' Toch spreken de trainees ook steeds over het overgaan van bruggen. Er is veel geïnvesteerd om elkaar te bereiken.

Lastiger is het als het gaat over het niveau van communiceren. Louis: 'We spreken als Nederlanders vaak gemakkelijk over ons gevoel, maar dat bleek voor de islamitische collega's toch anders te liggen.' Dat leidde tot voorzichtigheid en hinderde soms om de diepte in te gaan. Naarmate de vertrouwdheid groeide, ging dat overigens gemakkelijker. Dat kwam het leerproces ten goede.

Ten aanzien van de vertrouwdheid merkt Mohamed op dat het misschien ook met het beroep te maken heeft: 'Geestelijk verzorgers zijn in het algemeen solisten, ze hebben geheimhouding; in een training verwacht je

daarentegen openheid. Als er één is die het aandurft zich open te stellen, stimuleert dat ook de anderen.'

Deelnemers die tot een zelfde cultuur of achtergrond behoren hebben de neiging die cultuur hoog te houden en daarover een soort eenheid uit te stralen. Hoewel het een gegeven is dat mensen elkaar zoeken op grond van verwantschap, gebeurt dat soms ook omdat men wil voorkomen dat een afwijkend standpunt in de achterban bekend raakt.

In het eerste deel van ons gesprek worden cultuurverschillen vooral besproken

vanuit het onderscheid westerse, christelijke tradities en cultuur tegenover islamitische cultuur. Maar diversiteit wordt niet alleen intercultureel of interreligieus beleefd, het is ook inter-denominatief of zelfs inter-modalitair.

Cilia: 'Ik heb binnen de rooms-katholieke kerk te maken met een enorme hiërarchie. Dat is voor protestanten onbegrijpelijk. Ook dat is een cultuurverschil dat voor de ander toch iets vreemds blijft.' Mohamed: 'Ik verstond de christelijke deelnemers soms beter dan mijn islamitische collega's.'

Ook protestanten verschillen onderling. Esther: 'Er ligt een grens tussen de dragers van de liberale opvattingen en de dragers van een orthodoxe visie.' Het gaat daarbij om meer dan verschillend denken. Rogier: 'Je komt soms wel in een schroom terecht, omdat je raakt aan iemands meest kwetsbare kant. Schriftopvattingen raken aan diepste overtuigingen.'

*'Ik verstond de christelijke
deelnemers soms beter dan mijn
islamitische collega's'*

Werkvormen

Er zijn werkvormen binnen de KPV die de diversiteit meer voor het voetlicht brengen. Dat betreft vooral bibliodrama en preekbespreking. Islamitische deelnemers moesten een drempel over om zich bibliodrama als werkvorm toe te eigenen. De verhalen werden gekozen uit de Bijbel, niet uit de Koran. Mohamed: 'Wij zijn niet gewend de profeten te spelen. Toch hebben we het allemaal gedaan.'

Wanneer intens wordt ingeleefd in het bibliodrama, vallen verschillen soms ook weg doordat de deelnemers elkaar meer op een gevoels- en ervaringslaag ontmoeten. Dan ontstaan er 'openbaringen': verrassende invalshoeken en openingen.

Preekbesprekingen brachten behalve theologische verschillen ook communicatieve verschillen in beeld: van katholieken preken die zeven minuten duren tot protestantse preken van een klein half uur.

Grenzen en openheid

Bij de theologie werd de diversiteit het meest zichtbaar. Louis en Rogier zijn eenstemmig dat daar ook de meeste grenzen werden ervaren. Je kunt een heel eind komen door vooral persoonlijk te spreken vanuit de eigen ervaring – Rogier: 'De KPV heeft mij dat ook geleerd' – maar daar is een grens aan. Op een gegeven moment houdt het gesprek toch op. Louis: 'We leerden elkaar beter kennen, we vonden elkaar in mystieke tradities.' 'Maar,' voegt Rogier toe, 'we kwamen niet dichterbij elkaar.'

Naast dit ervaren van grenzen werd soms ook onverwachte openheid gevonden, bijvoorbeeld in het gesprek over de homoseksuele geaard-

heid van een van de deelnemers. Cilia: 'Het nam de verschillen niet weg, maar er was een verrassende openheid.'

Voor de christelijke theologen was het indrukwekkend om in aanraking te komen met de consequent gehouden gebedstijden en de ramadan. De doorleefde spiritualiteit van de islamitische collega riep zowel verlangen als herkenning op.

Mohamed vertelt dat een van de islamitische collega's geraakt was door het uitgebreide christelijke ritueel bij een uitvaart. 'Dat riep verlangen op naar zo'n toespraak. Er is in mijn traditie niet iets dat zo'n vormgeving zou verbieden. Maar tegelijkertijd geldt, dat als wij het ook zouden gaan doen, al snel het verwijt zal klinken van westerse beïnvloeding.'

Diversiteit als oogst

Persoonlijke opbrengst

De deelnemers hebben op verschillende terreinen persoonlijk geoogst. Het werken in zo'n divers gezelschap heeft hen bepaald bij de uniciteit van ieder mens, juist in zijn of haar geloof. Cilia: 'Je kunt eigenlijk niet spreken van dé islam, hét katholicisme.' Daarnaast bleek de KPV ook een ontdekkingsstocht naar verschillende culturen. Louis: 'Ik ben meer gaan verstaan van de Noord-Afrikaanse en de Turkse cultuur.'

Het KPV-proces heeft ook aan het licht gebracht dat onder bepaalde weerstand tegen opvattingen en gedachtegoed soms een heel ander soort weerstand zit, in de vorm van een, vaak biografisch bepaalde, allergie, die verhindert dat mensen elkaar goed en echt verstaan.

Een persoonlijke leeropbrengst was ook de

ontdekking dat de eigen persoonlijkheid uit zoveel verschillende lagen bestaat. Je kunt spreken van een ‘innerlijke diversiteit’. Soms is dat hinderend, maar eenmaal ontdekt en benut, ook helpend in de communicatie met de ander.

De momenten van gezamenlijke bezinning en spiritualiteit hebben veel begrip gebracht voor ieders eigenheid, juist ook in spiritueel opzicht. Niet alleen in de

zin van cognitieve kennis, het was ook ervaring die concreet werd opgedaan.

Rogier: ‘In de dagopeningen zat iets van het heilige dat zowel verbindend werkte, alsook meteen iets opriep van: kan ik daar wel naar vragen?’ Maar in het moment zelf, van vijf à tien minuten, kon ‘het verschil bestaan zonder ergelijk te worden’.

Beroepsmatige opbrengst

Hoe werkt deze diversiteitservaring nu door in het professioneel handelen? De trainees noemen verschillende aspecten.

Allereerst hebben zij aan de ontmoeting met ‘de vreemde ander’ geleerd het eigen oordeel op zijn minst een poosje op te schorten. Er is meer zicht op en vooral erkenning van de motieven van de ander ten aanzien van diens spiritualiteit.

Het op het spoor komen van de eigen innerlijke diversiteit had als leerrendement voor Rogier, dat ‘ik niet op alle vragen in het pastoraat een rationeel sluitend antwoord hoeft te hebben. Werken met mijn invoelende kant kan ook veel betekenen. Ik heb een breder repertoire tot mijn beschikking gekregen.’

Doordat de KPV een soort micro-samenleving is, zijn de deelnemers ook op een bepaalde manier exemplarische karakters. Juist de tegenovers, aan wie men zich schuurde, waren daarin van betekenis. Esther: ‘Ik kon aan enkelen in de groep leren en oefenen voor het werk buiten de training, waar ik zulke karakters, mechanismen of manieren van reageren in veelvoud tegenkom.’

Als laatste heeft het werken met vertegenwoordigers van andere religies ook

geleid tot meer begrip voor cliënten met een andere religieuze achtergrond. Louis: ‘Ik heb binnen mijn organisatie ruimte gevraagd voor de ondersteuning van islamitische cliënten door een islamitisch geestelijk verzorger.’

Leren aan diversiteit – hoe?

Wat bleek nu het meest helpend in het leren aan diversiteit?

Het groepsproces leert een onderscheid te maken tussen visie of overtuiging enerzijds en persoonlijke allergieën of uitdagingen anderzijds. Het in stand houden van verschillen heeft vaak een persoonlijke, dieperliggende drijfveer.

Het diepgaand onderzoeken van de communicatie, zoals dat gebeurt in een ‘vrij groeps-gesprek’ is daarin helpend. Rogier: ‘Het is de groep geweest en de diversiteit daarbinnen, die helpend was om mijn eigen, innerlijke diversiteit op het spoor te komen. Ik had een tegenovergesteld karakter in de groep aan wie ik dat kon uitzoeken.’

De creatieve vormen brachten veel aan het licht. Esther: ‘Je kunt heel veel zien en het werkt

ook heel verbindend. Juist in het niet alleen maar praten, maar in het doen wordt veel zichtbaar.’

Helpend in de dialoog is het spreken op het niveau van de persoonlijke ervaring. Wanneer het gaat over de beleving is er meer begrip en gemeenschappelijkheid te ontdekken dan vanuit een meer rationeel, cognitief niveau. Daarbij is het respect voor tradities anders dan de eigen traditie fundamenteel.

De spirituele momenten waren ruimten waarin iets anders werd ontdekt, dan in alle andere werkvormen van de KPV.

Tot slot is het over langere tijd gezamenlijk en intensief optrekken helpend in het verder leren aan diversiteit. Wanneer ingrijpende universele ervaringen worden gedeeld is dat ‘verschil-overstijgend’. Ook het hele basale van de dagelijkse levensbehoeften delen: samen eten, wandelen, boodschappen doen. Dat is een vorm van elkaar leren kennen die onvervangbaar is. Hier wordt diversiteit niet zozeer beleefd, maar geleefd.

Verhouding eigenheid – anders zijn

Wat betekent de ontmoeting met ‘de vreemde ander’ nu voor je eigenheid?, is de laatste vraag waarover de vijf oud-trainees spreken. De ander die doorleefd in een bepaalde traditie staat, vormt ook ‘een tegenover’ en daarmee een vraag aan de eigen traditie.

Mohamed: ‘Je mag jezelf blijven, maar ook kritische vragen stellen en ontvangen. Niet met het doel om te overtuigen, maar als de ander een goed verhaal heeft, dan zet dat aan het denken en kun je soms iets van de ander over nemen.’

Zien hoe een ander zijn spiritualiteit leeft, roept ook de vraag op hoe je het zelf doet. Dat

is verrijkend. En soms verrassend: dat je, hoe anders ook, in wezen misschien wel met hetzelfde bezig bent.

Reflectie: antwoorden en invloeden

Op de vraag wat en hoe het KPV-leren bijdraagt aan het werk van beroepsbeoefenaren in geestelijke verzorging en pastoraat onder het gezichtspunt van diversiteit, geeft het gesprek met de vijf een aantal antwoorden.

Opbrengsten

Allereerst geven de respondenten blijk van gegroeid inzicht en respect voor verscheidenheid. Er is meer zicht gekomen op de innerlijk doorleefde spiritualiteit en drijfveren van de ander; er is de spiegeling van werkcontext en cultureel klimaat. Dat leidt niet altijd tot een werkelijk verstaan. Er blijven grenzen; er is ook verbazing over hoe de ander anders aankijkt tegen leven, werk en bijvoorbeeld man-vrouwverhoudingen. Ook worden onverwachte momenten van openheid en verbinding gevonden.

De trainees hebben geleerd meer gedifferentieerd te spreken over de ander. Deelnemers hebben collega’s ontmoet die verschillen in achtergrond, traditie en spiritualiteit. Ook al vertegenwoordigen deelnemers een zelfde traditie, dan nog kunnen de verschillen in achtergrond en spiritualiteit hemelsbreed verschillen.

De trainees hebben geleerd de eigen achtergrond en het oordeel op te schorten. De training heeft geholpen projecties weg te nemen, waardoor een meer vrije ontmoeting kon ontstaan. Dat werkt door in het werken met de populatie van wie zij geestelijk verzorger of pastor zijn.

Zij zijn vaardiger geworden om te midden van de diversiteit aan karakters, die zij in het werkveld ontmoeten, hun werk te doen; ze zijn getraind mechanismen en manieren van doen te herkennen en daarop adequaat te reageren, maar ook te onderscheiden wanneer zij zelf persoonlijk, eventueel vanuit hun allergieën, in het geding zijn.

Een van de respondenten merkt het belang op van specifieke geestelijke verzorging en pleit binnen de organisatie voor ruimte daarvoor.

Beïnvloedende factoren

De trainees geven blijk van drempels. De taal is een van de belangrijkste aspecten die het al dan niet elkaar verstaan belemmert dan wel bevordert. Andere aspecten als eigen terminologie, theologische en spirituele verschillen worden wel genoemd als drempels, of zelfs grenzen, maar worden ook verkend en gedifferentieerd tijdens het proces. Dat leidt niet tot eenstemmigheid, maar geeft meer begrip.

De ruimte van het 'vrij groeps gesprek' is de leer- en experimenteerplaats van de geïntegreerde communicatie. Hier wordt de interactie onderzocht, kwaliteiten, valkuilen, uitdagingen en allergieën ontdekt en geoefend in andere gedragspatronen. Hier leren trainees zichzelf beter te kennen, maar zich ook anders te gedragen. Onderdelen als bibliodrama en de dagopeningen, als oefeningen in spiritualiteit, bevorderen zowel eigenheid als verbondenheid.

Een belangrijke factor is de duur en het karakter van de training. Dat trainees elkaar

volgen en intensief ontmoeten over een tijdsbestek van een half tot een heel jaar maakt dat er iets ontstaat van een leefgemeenschap. Het leven, ook in de contingente gebeurtenissen die trainees overkomen, wordt gedeeld. Op deze

momenten ziet men het natuurlijk verhouden van de specifieke gebruiken en rituelen bij

elkaar. Er is, naast het beroepsmatig samenzijn, ook een oprecht meeleven met elkaar.

Te midden van de veelheid aan studiedagen en kortlopende cursussen in het kader van permanente educatie en voortgaande professionalisering valt de Klinisch Pastorale Vorming op als een leeromgeving waarin over langere tijd gezamenlijk wordt geleerd. Hier wordt de diversiteit geleefd. <

** De namen in dit interview zijn om privacy-redenen gefingeerd.*

Theo (drs. T.T.) van Leeuwen is docent Pastoraat bij de Hogeschool Windesheim, promovendus-onderzoeker bij de Protestantse Theologische Universiteit, pastoraal supervisor en oud-KPV-opleider.

E tt.van.leeuwen@windesheim.nl

KPV-opleidingen

Er zijn twee opleidingscentra voor Klinische Pastorale Vorming in Nederland.

- Aan het Radboudumc KPV-Expertisecentrum Geestelijke Verzorging en Pastoraat, in samenwerking met de Radboud Universiteit, Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen.

Opleiders: dr. Anneke de Vries en dr. Wim Smeets

www.radboudumc.nl/onderwijs/scholingen/de-training-klinische-pastorale-vorming-kpv

- Aan de Protestantse Theologische Universiteit

Opleider: drs. Trudy Struijs

www.pthu.nl/PAO_PThU/Langere_studietrajecten/Klinische_Pastorale_Vorming_2017_2018/

Organisaties en websites

Arkade

Onderwijsondersteuningsbureau met veel materiaal, programma's en deskundigen over het thema 'diversiteit'. www.arkade.nl

Nieuw Wij

Hoe ziet een samenleving eruit waarin alle Nederlanders zich thuis kunnen voelen, ongeacht hun verschil in afkomst en levensovertuiging? Welke ingrediënten horen in een 'nieuw wij' dat mensen met elkaar verbindt en onderlinge verschillen vruchtbaar maakt? Nieuw Wij informeert en inspireert, stelt vragen en roept op tot eigen initiatief en is concreet, toegankelijk, realistisch en eigenwijs. www.nieuwwij.nl

Utrechts Platform Levensbeschouwing en Religie

Het UPLR adviseert organisaties en bedrijven die meer willen weten over het omgaan met verschillen in cultuur. Het UPLR brengt collega's, buurtgenoten, mensen met tegenstrijdige opvattingen met elkaar in contact en denkt mee hoe je hiermee om kunt gaan. Ze hebben goed opgeleide gespreksleiders die ervaring hebben met netelige kwesties. Als gesprekspartner voor overheid, het bedrijfsleven en burgerinitiatieven kunnen zij in hun netwerk kennis en expertise aanboren die een positieve invloed hebben op communicatie en samenwerking. www.uplr.nl
Er zijn meer grote steden met dergelijke platforms.

Pluralism Project

Het Pluralism Project is een twintig jaar durend project dat studenten betreft bij de nieuw ontstane religieuze diversiteit in de Verenigde Staten. Onderzocht worden de gemeenschappen en religieuze tradities uit Azië en het Midden-Oosten die de afgelopen vijftientig jaar verweven zijn geraakt met het religieuze beleven in de Verenigde Staten. pluralism.org/

Krachtig leren omgaan met diversiteit

Diversiteit is voluit een thema in de Klinische Pastorale Vorming. Een van de plekken in de KPV-training om gericht en misschien ook meer met diversiteit te werken is het ‘vrij groeps gesprek’. Door naast de KPV-training ook de methodische wijze van werken binnen de Themagecentreerde Interactie (TGI) te leggen, komen er nieuwe handelingsperspectieven voor trainers en deelnemers in zicht.

In de ogen van de huidige KPV-trainers verdient het thema ‘diversiteit’ nieuwe aandacht. Het heeft ons – beiden KPV-trainers – ertoe gebracht om te reflecteren op onze ervaringen met diversiteit in de KPV-trainingen van de laatste twintig jaar.

Toegenomen diversiteit

Het is een thema dat zich in de KPV-geschiedenis in allerlei variaties aandient. We zien het in de culturele en levensbeschouwelijke achtergrond van de deelnemers, in de taal, in de geloofs- en levensovertuiging en in de levensstijl.

In de huidige trainingen treffen we deelnemers aan met heel verschillende opleidingen, zoals religiewetenschap, humanistiek, islamitische universiteit of een één- of tweejarige master geestelijke verzorging met een niet-theologische bachelor.

Niet langer heeft iedere deelnemer een zen-

ding vanuit een levensbeschouwelijk genootschap. Er zijn nu ook algemeen geestelijk verzorgers. Het gemeenschappelijk referentiekader van een (christelijk) theologische kader is niet meer vanzelfsprekend. Kortom, de diversiteit is op allerlei gebied toegenomen.

Vruchtbaar maken

De gereedschapskist van de pastor en geestelijk verzorger is in de loop der jaren uitgebreid. We kennen verschillende vormen van methodisch handelen, zoals bijvoorbeeld de verkondigende, therapeutische, hermeneutische, mystagogische en narratieve gespreksvoering. De deelnemers ontdekken in de training dat de voorkeur voor een van de benaderingswijzen in de gespreksvoering samenhangt met de genoten opleiding, de eigen biografie en de tijdgeest.

In de onderscheiden werkvormen van de KPV komen onderlinge verschillen van de deelnemers op allerlei manieren aan het licht. Zo zijn er persoonlijke en culturele verschillen als

< Maarten Baas, ‘Roepoetters of spreekbuizen’

het bijvoorbeeld gaat om werkstijl, copingstijl, hechtingsstijl, levensstijl en geloofsstijl.

In professioneel opzicht zien we verschil in methodisch werken, denk aan presentie versus interventie of contextueel pastoraat. Vaak hangt dit samen met de verschillende werkvelden, contexten en organisaties waarbinnen de deelnemers werkzaam zijn. Dit alles tegen de achtergrond van maatschappelijke en levensbeschouwelijke veranderingen: toenemend individu-

alisme, bricolage-spiritualiteit, leegloop in traditionele verenigingen, politieke versplintering.

In dat hele veld van diversiteit staat de trainee voor de opgave om te gaan staan voor zijn of haar eigen levensbeschouwelijke identiteit. Het is een leeropgave om te weten waar je hier en nu staat in het leven en het is een oefening in vermogen om open te staan voor de ander. Die oefening en leeropgave in de groep is gericht op het persoonlijke en professionele functioneren.

Deelnemers in de KPV hebben elkaar niet uitgezocht. Voor dertien weken (van maandag tot en met woensdag) gedurende een klein jaar vormen zij een gemeenschap waarin de processen die zich in de groep afspelen worden onderzocht met het oog op het beter functioneren en communiceren in het werk.

Er wordt geleerd van en aan elkaar en onderlinge verschillen worden vruchtbaar gemaakt ten bate van de individuele leerprocessen. In de KPV onderzoeken de deelnemers elkaars levens- en geloofsverhaal met het oog op het verstaan van de levensverhalen die zij in hun werk tegenkomen.

Groepsontwikkeling: vrees en vertrouwen

Verschillende auteurs (Whitaker & Lieberman 1977; Berk 2005; Yalom 2005; Remmerswaal 2013) merken op dat iedere groep waar we als mens deel vanuit maken, min of meer eenzelfde procesgang doormaakt. In de beginfase van een groep is het onderliggende thema meestal 'wij zijn allemaal gelijk'.

Groepsleden zoeken vooral naar de overeenkomsten.

We geven een paar voorbeelden. Elke trainingsdag begint met een dagopening. In het begin van het trainingsproces wordt er door de deelnemer gezocht naar een vorm waar ieder zich in kan vinden. Ieder laat iets van zichzelf zien, maar wel zodanig dat het meest tere, het kwetsbare, het niet-weten verborgen blijft.

In een KPV-groep van acht deelnemers, vijf mannen en drie vrouwen, blijken er slechts twee deelnemers uit dezelfde kerk afkomstig te zijn.

Van de drie vrouwen is er één moslima-geestelijk verzorger. Opgegroeid en opgeleid in Turkije als een zelfstandige vrouw, aangemoedigd om haar talenten te gebruiken. Haar familie woont ondertussen al in Nederland en zij voegt zich bij hen en ontwikkelt zich in Nederland verder en komt goed aan de slag als geestelijk verzorger.

Buiten de deur draagt zij principieel een hoofddoek, dus ook in de KPV-training. Zo ook op de dag van kennismaking. Die dag verloopt prima, de trainer is tevreden, de groep lijkt

elkaar wel interessant te vinden en is benieuwd naar wat de training zal gaan brengen.

Pas in het laatste blok van de training gebeurt er iets waardoor de spanning zo oploopt in de groep dat één van de deelnemers eruit gooit dat hij zich vanaf het begin aan die hoofddoek gestoord heeft.

Naarmate de training vordert, wordt de eigenheid van ieder meer en meer zichtbaar. Het verlangen zich te kennen te geven, te laten zien waar je mee worstelt in het werk, gaat het winnen van de vrees. Die vrees bestaat bijvoorbeeld uit angst dat de anderen je onbekwaam zullen vinden of vreemd, of dat de anderen ontdekken dat je niks weet, dat je door de mand zult vallen.

Langzaam groeit het vertrouwen dat je, als je echt zegt wat je denkt, gelooft en wat je vindt van de anderen, bij de groep blijft horen. Alleen zo kunnen deelnemers ervaren dat het juist gewenst is dat je je passend uitspreekt, zodat de ander zich kan schuren of laven aan je. Het getuigt van barmhartigheid om uit te spreken waar je je aan ergert bij de ander, zodat de ander en jijzelf de kans krijgen dingen te veranderen of anders tegen de situatie aan te kijken. Het vraagt dat je ter wille van de ander en jezelf je nek durft uit te steken.

Het is voor deelnemers geen gemakkelijk proces om te leren de innerlijke roerselen op adequate wijze te verwoorden en te leren van anderen met onderscheidende overtuigingen over werk en leven. Veelal speelt de spanning: ‘Mag ik erbij horen? Maar ik ben niet zoals zij.’ Veelal speelt de angst om afgewezen te worden en een diep verlangen om erkend te worden als een van ons.

In een andere KPV-groep van acht deelnemers, ook vijf mannen en drie vrouwen, speelt diversiteit op een hele andere wijze. De helft van de groep is predikant in de Gereformeerde Bond (GB) van de Protestantse Kerk, drie deelnemers hebben een andersoortige werkcontext, die om een kerk overstijgende werkstijl vraagt en één is predikant in een stadskerk met regionale uitstraling.

De homogeniteit van de vier die hun theologische wortels in het GB-deel van de Protestantse Kerk hebben, roept in het tweede deel van de training steeds meer weerstand op. Niet alleen bij de andere vier deelnemers, maar ook onder hen zelf. Hoe homogeen is die verwantschap nu eigenlijk? Het blijkt heel lastig te zijn om niet in de wij/zij-communicatie te belanden en het blijkt nog lastiger – of bedreigender? – om je te onderscheiden van je zielsverwante mededeelnemers.

Omgaan met diversiteit is voor de doorsnee KPV-trainee een ware uitdaging. Als er iets opvalt onder de deelnemers is het dat de meesten liever conflicten vermijden dan aangaan, liever harmoniseren dan problematiseren, laat staan met elkaar de confrontatie aangaan.

Echter, op de lange duur houd je dat niet meer vol. De spanning tussen deelnemers neemt toe, er doen zich onverwachte situaties voor en op ongecontroleerde wijze komt er iets op tafel wat pijnlijke verschillen blootlegt.

Vrij groepsgesprek als oefenplaats

De werkvorm die typerend is voor de KPV-training is het ‘vrij groepsgesprek’. Het doel van deze werkvorm is zo direct en congruent mo-

gelijk leren communiceren. Er is geen agenda, iedereen is zijn of haar eigen voorzitter en het mag overal over gaan. In het trainingsprogramma is hier op (bijna) elke dag ruimte voor gemaakt.

Het is voor de meeste deelnemers een geveesde werkvorm. Het bijvoeglijke naamwoord ‘vrij’ is de boosdoener. Hoe vrij is vrij? Hoe vrij voel je je om in te brengen waar je het over zou willen hebben?

Voor ieder die de KPV heeft gedaan, zal deze werkvorm in herinnering brengen hoe je bepaald wordt bij *waar* je bang voor bent geweest, voor *wie* je bang was, voor de leegte in jezelf, het niet goed weten wat en hoe je iets moet verwoorden van wat er in je huist aan onzekerheid, aan gewetensvragen, wat er op je ziel drukt. De trainer nodigt steeds maar weer uit om deze *vrije* ruimte te benutten voor het openleggen, voor oefenen, voor proberen iets te veranderen.

Twee manieren

We hanteren de werkvorm in onze trainingen op twee manieren: het begeleide groepsgeprek, waarbij de trainer intervineert waar het de interactie en het groepsdynamische proces kan aanscherpen. De trainer spreekt niet op inhoudelijk niveau mee.

Er is ook de vorm van nabespreking. Dan is het groepsgeprek korter, de trainer intervineert niet tijdens het gesprek, maar bewerkt in de nabespreking wat er tijdens het groepsgeprek

wel en niet aan de orde is gekomen.

De effecten van beide manieren van vrij groepsgeprek begeleiden lopen niet zo ver uiteen. De deelnemers beseffen dat ze met hun groepsgenoten en deze trainer een spiegel voorgehouden krijgen, dat zij een boksring krijgen aangeboden om op basis van *fairplay* en respect dichter bij zichzelf te komen. Zo worden zij voor anderen communicatief meer bereikbaar en beschikbaar. Dat is winst, die zich ook

buiten de training laat uitbetalen. Voor ieder net weer even anders.

Er is ook het perspectief van de trainer. Welke gevoelens en gedachten spelen bij de trainer bewust en onbewust mee in zijn of haar interveniëren? Hoe verhoudt de trainer zich persoonlijk tot de diversiteit in de groep en hoe gaat hij of zij er professioneel mee om? Conflictmijding is tenslotte ook de trainer niet vreemd.

Methodische vergelijking:

Themagecentreerde Interactie (TGI)

Als diversiteit bij uitstek KPV-eigen thematiek is en het vrij groepsgeprek in de KPV zich ervoor leent om te leren omgaan met authenticiteit en diversiteit, op welke manier kunnen de trainers in hun werkwijze alert en ‘openlegend’ blijven?

Het is interessant om de theorie van het TGI-model van Ruth Cohn eens naast het model van het vrij groepsgeprek in de KPV te leggen. TGI staat voor Themagecentreerde Interactie. Phien Kuiper heeft de theorie en methode in het *Handboek Themagecentreerde Interactie* (Kuiper

2013) vertaald en uitgewerkt. Wij vatten het hier kort samen en beperken ons vooral tot het vier-factorenmodel.

‘Levend leren’

De grondslag wordt gevormd door drie axioma's, waarmee Cohn haar antropologische uitgangspunten formuleert: het *existentieel-antropologische* axioma, het *ethische* axioma en het *pragmatisch-politieke* axioma. TGI is een waardegebonden concept voor het werken met groepen. Ruth Cohn baseert zich op de joods-humanistische boodschap van verzoening en liefde en meent ook dat de mens aangeboren aanleg heeft voor ethisch oordelen.

Ze noemt het zelf een ‘waardezintuig’.

De nadrukkelijke

aanmoediging van de uitspraak van Cohn ‘dat het waarde-zintuig net als alle andere menselijke vermogens adequate oefening en stimulering nodig heeft om zich te kunnen ontwikkelen en ontplooiën’ (Kuiper 2013, 108) sluit inhoudelijk aan bij onze groepsdynamische insteek.

Zij noemt het TGI-model een concept van ‘levend leren’, dat levendig wordt als alle deelnemers, inclusief de leiding, zich met hun hele persoonlijkheid inzetten in de groep en betrokken zijn op zowel de inhoud als de ontmoeting met de anderen.

De individuele persoonlijke ontwikkeling voltrekt zich altijd in relatie tot andere mensen en in het werken aan thema's. Autonomie wordt in TGI opgevat als zelfstandigheid en als eigen verantwoordelijkheid. In het derde axioma valt de nadruk op de vrijheid van ieder mens om

beslissingen te nemen en vorm te geven. Die vrijheid kent beperkingen, maar kan worden verruimd, als je je daar bewust van wordt en je ook verantwoordelijk voor voelt. Dit sluit aan bij wat deelnemers tijdens en na de KPV-training als leerervaring verwoorden.

Twee postulaten

Voor Cohn is het groepsproces en het groepsgesprek in gelijke mate belangrijk als voor de KPV-training. Zij formuleert twee postulaten die wij ook in de training hanteren: het *chair-person*-postulaat en het storingspostulaat. ‘Wees je eigen voorzitter, wees de leider van jezelf.’

Cohn werkt dit wel wat meer uit dan wij gewoon zijn te doen. Dit postulaat heeft een intrapersoonlijke

en interpersoonlijke dimensie, en daarmee een sociale en politieke kant. Cohn wil bereiken, dat mensen gaan oefenen in de afweging tussen: zouden moeten (ethiek) – graag willen (eigen wens) – zich verplicht voelen (realiteit).

In een groepsgesprek betekent dit postulaat: ‘Oefen je in het observeren van jezelf en anderen, geef jezelf en anderen evenveel menselijke achting, respecteer alle feiten zodat je de vrije ruimte voor je beslissingen vergroot.’

Aan het storingspostulaat besteedt Cohn ook net wat meer aandacht dan onze korte boodschap: storingen hebben voorrang. Storingen vragen niet om toestemming, ze zijn er: als verdriet, als vreugde, als angst, als verstrooidheid; als ze niet worden gethematiseerd wordt groei verhinderd of bemoeilijkt.

***‘Geef jezelf en anderen evenveel menselijke
achting, respecteer alle feiten zodat je de vrije
ruimte voor je beslissingen vergroot’***

Vier-factorenmodel

De axioma's en postulaten van Cohn zijn voor de KPV herkenbare vertrekpunten. Met het oog op het vrij groepsgeprek is het interessant om naar het vier-factorenmodel te kijken. Het is een structuurmodel gebaseerd op de vier werkzame factoren van de groepsinteractie: IK-WIJ-HET-GLOBE. Het doel is om in een groepsproces te komen tot levend leren. Daarvoor is het voorwaarde dat de drie factoren IK-WIJ-HET in een dynamische balans worden gehouden met aandacht voor de GLOBE.

IK	staat voor elk individu, met zijn/haar gevoelens en gedachten, behoeften en moeilijkheden, met zijn/haar achtergrond en toekomstplannen. Dit alles beïnvloedt de manier waarop iemand op zichzelf, de taak, de anderen en de context is betrokken.
WIJ	staat voor de groep, met de interactie tussen alle individuen, met alles wat er tussen hen speelt en wat van invloed is op hoe er wordt gewerkt.
HET	staat voor de taak, datgene waarvoor de mensen bij elkaar zijn.
GLOBE	staat voor de context, de directe omgeving, ruimte en tijd, de maatschappelijke gebeurtenissen en de historische context.

Winst voor het leren omgaan met diversiteit

- Interessant genoeg zijn zowel KPV als TGI uitgewerkt en doorontwikkeld in de tweede helft

van de twintigste eeuw. De invloed van de Tweede Wereldoorlog is in beide bewegingen aanwijsbaar. De axioma's van Cohn zijn gebaseerd op het joods-humanistische gedachtegoed en de uit Amerika overgebrachte Clinical Pastoral Education (CPE) is hier van begin af aan als een christelijke beweging, oecumenische en niet denominatief gebonden, begonnen. In die zin zijn de axioma's en daaruit voortvloeiende postulaten herkenbaar. Beide concepten zijn waardegebonden en beogen een houding van respect, nieuwsgierigheid en trots. Er huist een optimistisch mensbeeld in beide concepten van leren. Zij zetten beide in bij ervarend leren en hebben aandacht voor wat er in de wereld, de GLOBE, speelt.

- De KPV heeft een hele smalle, specifieke doelgroep vergeleken bij de TGI. De KPV richt zich op pastores en geestelijk verzorgers. In het begrip GLOBE is de context, de situatie en de systeemomgeving van de deelnemers aanwezig.
- Het concept van levend leren, waarbij de groep benut wordt als bron van leren, sluit aan op het leren door en aan ervaringen. De pendel tussen praktijk en theorie, die in de KPV-training wordt toegepast, brengt ook de GLOBE nadrukkelijk in beeld.
- In het concept van levend leren wordt gewerkt met *participerend leiderschap*, leiden én deelnemen. Deelnemer zijn én leiden vraagt van de supervisor de vaardigheid te schakelen: van zich begeven in het proces net als de anderen, naar afstand nemen en het geheel bekijken, en weer terug. Hier speelt *selectieve authenticiteit* een belangrijke rol: uit vele interne reacties en observaties kiezen wat de ontwikkeling van individuen, groepsprocessen en het thema kan

stimuleren (Kuiper 2015, 488). De selectieve vaardigheden zijn voor ons als KPV-trainers herkenbaar, de nadruk echter die in TGI ook op het deelnemer zijn van de trainer wordt gelegd scherpt ons. Gespitst als we zijn op wat er niet wordt gezegd, of niet wordt aangegaan, geldt dat ook voor ons als trainers.

- Kijken we naar het vrij groepsgeprek als karakteristieke en meest ingezette werkvorm, dan is het zoeken naar een dynamische balans tussen IK-WIJ–HET-GLOBE herkenbaar.
- De vraag naar de missie en opgave waarvoor een deelnemer in de GLOBE staat, is een KPV-eigen vraag als het om de werkcontext gaat, van de kerk, een zorginstelling, justitie of de krijgsmacht. Dat de structuur en de cultuur van de organisatie meer bij de analyse betrokken moet worden, is iets waar Sjaak Körver, collega KPV-trainer, meer dan eens over geschreven heeft (Körver 2005; 2007). De wijze waarop het TGI-model de aandacht van de trainers vestigt op het verkennend vragen stellen bij de wijze waarop de deelnemer in de GLOBE staat, sluit hierbij aan.
- Met welke missie en met welke opgave komt en gaat deze KPV-deelnemer tijdens en na de training aan het werk? Is de vrijheid van handelen zodanig toegenomen, de communicatie zodanig verstevigd dat hij of zij zich persoonlijk en professioneel durft te laten kennen in de eigen settingen?
- De drie axioma's en beide postulaten die het model van Ruth Cohn onderbouwen, bieden

goede aanknopingspunten voor het verstevigen van de eigen communicatie met betrekking tot authenticiteit en levensbeschouwelijke identiteit.

Nieuwe handelingsperspectieven

Een van de plekken in de KPV-training om gericht en misschien ook meer met diversiteit te werken is het vrij groepsgeprek. Door de methodische wijze van werken binnen de TGI eens naast de KPV-training te leggen, komen er nieuwe handelingsperspectieven in zicht.

Spiegel en balans

In de KPV-training wordt methodisch gezien een eclectische benadering gehanteerd. Wij maken gebruik van verschillende theoretische en praktijkgerichte benaderingen. We kunnen onderbouwen wat we doen en op basis van welke literatuur de bespreking of aanpak is gekozen. Als het gaat om het vrij groepsgeprek, dan teren we op verworven vakmatige intuïtie en kennis

***Wat maakt dat de ergernis nu aan de orde komt?
Wat stond er in de weg dat het niet eerder
gethematiseerd werd?***

van groepsdynamica. Het model van de TGI reikt ons een herkenbare insteek aan, daagt ons uit om met name meer met HET en GLOBE te gaan doen. Bijvoorbeeld het activeren en oefenen met het waardezintuig, zoals Ruth Cohn het noemt.

Leerzaam is in deze vergelijking dat de TGI zich richt op de *balans* van het IK, het WIJ en de GLOBE: het individu in de gemeenschap en in de wereld. De TGI houdt ons een spiegel voor waardoor we als trainers weer goed beseft

fen hoe belangrijk het is om te zoeken naar die balans als je een waardegebonden concept van leren hanteert.

Storing analyseren

Als we kijken naar de storing in het eerste praktijkvoorbeeld genoemd in dit artikel, dan staat de trainer voor de keuze welke van de vier invalshoeken de meeste aandacht krijgt. Voor de hand liggend is dat er in de eerste plaats gefocust wordt op de uitbarsting van de deelnemer. Wat maakt dat de ergernis nu aan de orde komt? Wat stond er in de weg dat het niet eerder gethematiseerd werd?

Met deze vragen komen ook het WIJ en de GLOBE aan

de orde. Wat zijn de ongeschreven normen en waarden in de groep? Is het dat wij elkaar respecteren, tolerant zijn en vrijheid hoog in het vaandel hebben? Kunnen we het daarom niet maken om iets te vinden van het dragen van een hoofddoek? Wat is daarbij de onderliggende angst? Angst dat de anderen vinden dat je je superieur opstelt, dat je discrimineert, dat je niet respectvol bent?

Het is van belang om bij de analyse ook de GLOBE te betrekken. Wat is de invloed van de maatschappelijke ontwikkelingen op je denken en aanvoelen als het om islamitische symbolen gaat? En wat betekent het als een volksvertegenwoordiger het heeft over kopvoddentaks? In hoeverre beïnvloedt dit de deelnemer om zijn ergernis niet in de groep en ten overstaan van een gewaardeerde collega te onderzoeken? Vrees

om vereenzelvigd te worden met het gedachtegoed van Wilders kan daarbij een rol spelen. Maar het is ook denkbaar dat de deelnemer zichzelf en de ander in bescherming wil nemen. Die ander die zich steeds maar weer moet verantwoorden of uitleggen waarom zij een hoofddoek draagt.

Je leren differentiëren

Krachtig leren omgaan met diversiteit is de kunst verstaan om onderlinge verschillen in positieve termen te leren benaderen. Dat is iets waar een intensief en langdurig KPV-leerproces aan kan bijdragen.

Er kunnen veel blokkades zijn die een betrokken uitwisseling over wat jou

dierbaar is of waar je je aan stoot in de weg staan. Aan de ander of het andere ontdek je wat voor jou onopgeefbaar is in je eigen geloof of overtuiging. Als je dat in de kern van de zaak positief kunt benoemen, raken de symbolen en randverschijnselen op de achtergrond en groeit het respect voor de eigen geloofsidentiteit. Het tweede praktijkvoorbeeld in dit artikel vertelt over de ingewikkeldheid van je leren differentiëren binnen een homogene groep, die weer een subgroep vormt in de KPV-groep. Het postulaat van 'je eigen leider' zijn vraagt er dan om keuzes te maken in de spanning tussen eigen wensen, eigen belangen en die van de omgeving. Doen wat voor jou belangrijk is, staat onder druk van je eigen behoefte erbij te horen; de anderen kunnen je buitensluiten als je iets doet wat in hun ogen niet hoort. ▷

*Aan de ander of het andere ontdek je
wat voor jou onopgeefbaar is in je eigen geloof
of overtuiging*

Methodische aanscherping

De vergelijking van TGI met het vrij groepsge-sprek in de KPV heeft ons in het leren omgaan met diversiteit weer bepaald bij onze rol als trainer in het individuele en groepsleerproces: participerend en selectief authentiek in onze interventies. Daarmee is het belang van collegiale intervisie opnieuw onderstreept. Als trainer zit je met huid en haar, van top tot teen in het geheel. Vanuit welke waarde werken wij? Met welke missie doen wij dit werk? Voor welke opgave staan we deze keer?

Waarschijnlijk leent deze methodische aanscherping zich vooral voor het tweede deel van de training, als het groepsproces goed op gang is gekomen en de eerste handelingsvrijheid van de deelnemers zich heeft gevormd.

Tot slot een mooi voorbeeld van wat er in zo'n KPV-proces mogelijk is.

Een van de deelnemers in een KPV-groep brengt de toespraak in die hij als imam in de moskee gehouden heeft op de vrijdag na de Deense cartoonrellen. Voor de imam was deze inbreng een spannende aangelegenheid, maar hij waagde het erop. Heel Nederland hield de adem in. Wat gaan de imams zeggen? Als groep en als trainer mochten wij zijn moedige toespraak bevragen. De groep verzuchtte: 'Dit zou nu eens in het nieuws moeten komen: hoe wij als interreligieus gezelschap de communicatie in de toespraak tegen het licht houden!' <

Literatuur

- Berk, T. (2005). *Leerboek groepsdynamica*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Körver, J. & Regouin, W. (red.) (2007). *Professionele begeleiding en spiritualiteit. Pastorale supervisie nader verkend*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum, hfdst. 10.
- Körver, J. (2005). Organisatie, het pastorale beroep en supervisie. In: W. Regouin & F. Siegers (red.). *Supervisie in opleiding en beroep. Verzameling tijdschriftartikelen uit de periode 1983-2002* (pp. 117-132). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Kuiper, P. (2015). Themagecentreerde Interactie (TGI) in supervisie. In: M. Boer, M. Hoonhout, J. Oosting (red.). *Supervisiekunde meerperspectiefisch* (pp. 485-493). Deventer: Vakmedianet.
- Remmerswaal, J. (2013). *Handboek groepsdynamica. Een inleiding op theorie en praktijk*. Amsterdam: Boom/Nelissen.
- Schneider-Landolf, M., Spielmann, J. & Zitterbarth, W. (red.) (2013). *Handboek Themagecentreerde Interactie (TGI)*. Vertaald door Phien Kuiper. Amsterdam: Tonnelier.
- Whitaker, S.D. & Liebermann, A.M. (1977). *Psychotherapy through the group process*. Chicago: Aldine.
- Yalom, I.D. (2005). *Groepspsychotherapie in theorie en praktijk*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Hennie (drs. H.) Kievit is geestelijk verzorger in GGz Centraal, pastoraal (leer)supervisor en KPV-opleider.

E h.kievit@ggzcentraal.nl

Trudy (drs. G.F.) Struijs is docent beroepsvoorming, pastoraal supervisor en KPV-opleider aan de Protestantse Theologische Universiteit.
E gfstuijs@pthu.nl

Kostuum Freek de Jonge, gemaakt door Hella de Jonge. >

Religieuze ontwikkeling in de Klinische Pastorale Vorming

In dit artikel gaan we na hoe het onderdeel ‘religieuze ontwikkeling’ – een van de tien in de training Klinische Pastorale Vorming te Nijmegen – gestalte krijgt, nu de samenstelling van groepen ingrijpend gewijzigd is op het vlak van de levensbeschouwelijke achtergrond van de deelnemers.

Situering

Het algemene doel van de KPV-training in Nijmegen is de psychodynamische reflectie op het eigen professioneel handelen in het kader van de verheldering van de professionele identiteit. Dit alles met het oog op de optimalisering van de communicatie met cliënten. De ontwikkelingen en de specifieke werkwijze binnen deze training zijn elders beschreven (Rooijackers 2000; Smeets 2000; 2013; 2015).

Onder psychodynamische reflectie wordt verstaan: de explicitering, verheldering, analyse en evaluatie van de in de autobiografie en de diepte van de professional gelegen kennis, inzichten, vaardigheden en houdingen met het oog op de ontwikkeling van zijn professionele en theologische identiteit. Deze psychodynamische reflectie achten wij van belang omdat de pastor c.q. geestelijk verzorger zelf het subject is van zijn handelen, zelf de verantwoordelijkheid ervoor draagt en zelf de bron is van voortgaande

reflectie, hoezeer deze laatste ook van buitenaf kan worden bijgestuurd en gevoed. De reflectie is geen reflectie op de persoon an sich, maar op de professional, zodat de verhouding tot cliënten, andere professionals, tot organisaties en de samenleving als geheel meteen geïncorporeerd is (Smeets 2000).

Eerst geven we een overzicht van de verschillende werkwijzen die in het onderdeel ‘religieuze ontwikkeling’ in de loop der tijd zijn gehanteerd. Vervolgens gaan we in op de verwerking van interculturaliteit en interreligiositeit in de vormgeving en inhoud van de training als zodanig. Daarna beschrijven we de concrete aanpak in het onderdeel religieuze ontwikkeling, met daarin een uittreksel uit een religieuze biografie van een deelnemer uit een andere cultuur en religie dan wat in de KPV tot voor kort gebruikelijk was. Tot slot formuleren we enkele conclusies en aanbevelingen.

Doel van ‘religieuze ontwikkeling’

In de allereerste beschrijvingen van een KPV-training in Nederland wordt er niet gesproken

< Friso ten Holt, ‘Studie voor wandtapijt Noordzeekanaal IJmuiden’, 1966

over een specifiek onderdeel dat gewijd is aan de religieuze ontwikkeling van de individuele deelnemer. De eerste die hier systematisch werk van gemaakt heeft, is ongetwijfeld dr. Piet Zuidgeest, KPV-trainer in het psychiatrisch centrum Reinier van Arkel te Vught, die zijn proefschrift wijdde aan ‘het Godsbeeld van de pastor’ (Zuidgeest 2001).

Ook in het KPV-Centrum Emmaüs te Maarsse kreeg de religiositeit van de deelnemer meer aandacht. Trainers Gerard Groener en Corja Menken-Bekius sloten op dat vlak meer aan bij Herman Andriessen (2006) dan bij die andere pionier in de KPV in Nederland: Wybe Zijlstra, met zijn psychodynamische oriëntatie (Zijlstra 1989).

In Nijmegen wordt in 2000 voor het eerst melding gemaakt van een onderdeel religieuze ontwikkeling. Het omvat drie perspectieven: een theoretisch, kwalitatief-empirisch en kwantitatief-empirisch.

Het theoretisch perspectief wordt ingevuld door het lezen en bespreken van recente literatuur op het vlak van religieuze ontwikkeling. Het kwalitatief-empirisch perspectief wordt ingevuld door de persoonlijke exploratie van de eigen religieuze ontwikkeling en het communiceren ervan in de trainingsgroep. Het kwantitatief-empirisch perspectief wordt ingevuld door een empirisch-theologisch onderzoek (d.m.v. een vragenlijst) op het terrein van godsbeelden en de theodiceeproblematiek. Tot slot komen in een synthese de drie perspectieven samen.

Op die manier wordt cognitieve en affectieve reflectie nagestreefd. De elementen van de cognitieve reflectie zijn: kennis van en inzicht in theorievorming over religieuze ontwikkeling alsook

de toepassing van de behandelde theorie op de eigen religieuze autobiografie. De elementen van de affectieve reflectie zijn: introspectie, perspectiefwisseling en gedifferentieerde waardering van de eigen religieuze autobiografie alsook die van de mede-trainees, met het oog op de communicatie met cliënten over hun biografie.

Het onderdeel is achtereenvolgens verzorgd door drie docenten van de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschap, die er elk een specifieke invulling aan gaven.

Drie werkwijzen tot nu toe

Achtereenvolgens gaan we kort in op de drie werkwijzen die we in het kader van dit onderdeel tot hertoe hebben gehanteerd.

Exploreren van gebed

De eerste docent die dit onderdeel verzorgde was dr. Hans Siemerink. Zijn verantwoording van het doel van dit onderdeel is nog steeds actueel in het licht van de huidige discussie over de levensbeschouwelijke profilering van ambtsgebonden en niet-institutioneel gebonden geestelijk verzorgers: ‘het beschikbaar hebben van de eigen religieuze biografie met het oog op het hanteren ervan in de pastorale handelingssituatie’ (cfr. Smeets 2013; 2015. In het gesprek met de cliënt kan ik niet enkel counselen, aldus Siemerink, maar doe ik als pastor c.q. geestelijk verzorger ook zelf mee.

Een geestelijk verzorger is niet noodzakelijk geloviger dan zijn gesprekspartner, maar onderscheidt zich van deze laatste doordat hij zijn geloof en ongeloof beschikbaar heeft om het als instrument te kunnen gebruiken. Natuurlijk gaat het er niet om de eigen religieuze biografie te pas

en te onpas in te brengen: het inbrengen van eigen religiositeit staat in functie van de religieuze communicatie met de cliënt.

De specifieke focus van Siemerink daarbij is die van het gebed van de pastor. Dat maakt namelijk veel duidelijk over de aard van iemands religiositeit. Siemerink omschrijft het gebed kernachtig als:

‘de rechtstreekse uitdrukking van de ervaring van heil en onheil opgedaan aan het eigen leven, het leven van anderen, de natuur (en via deze aan de maatschappij); in het eigen perspectief of in het perspectief van de onmachtige andere; in de modus van de klacht, de aanklacht, de smeekbede, de dank, het gebed van aanbidding en lofprijzing; voor het aangezicht van God of tot God, die is nabij – namelijk komend, partijdig, weerloos en verzoenend’ (Siemerink 1987).

Exploreren van één religieuze of zingevende ervaring

De tweede docent die dit onderdeel verzorgde was prof.dr. Rien van Uden. De opdracht die hij aan de trainees gaf, luidde als volgt:

Probeer aan je medecursisten in maximaal een half uur over te brengen wat voor jou een religieuze of zingevende ervaring was (of is) en hoe deze in verhalen, herinneringen, fantasieën, dromen en andere tot de verbeelding sprekende zaken kan worden gevonden of uitgedrukt werd.’

De bedoelde ervaring kan een ervaring met religie zijn in zijn institutionele vorm, maar het kan ook een zingevende ervaring in het algemeen zijn, inspiratie uit literatuur of via andere mensen, natuurervaringen et cetera (Van Uden & Pieper 2009). De overige trainees stellen vragen om te proberen dieper door te dringen in de

ervaring of ze beter te kunnen begrijpen.

Bij deze werkwijze werd voor het eerst het vertellen van de ervaring en het gesprek erover opgenomen op een geluidsdrager. De verteller beluistert na afloop de audio-opname en schrijft een verslag over de opgenomen gespreksinteractie. Richtsnoer daarbij zijn de volgende vragen:

- wat was je ervaring toen je de opname afluisterde;
- wat is je opgevallen aan je eigen reacties toen je je verhaal hield;
- wat is je opgevallen aan de reacties van anderen;
- kies een kenmerkend fragment van het gesprek uit en verantwoord die keuze.

Ook de andere groepsleden schrijven hun reacties op. Al dat materiaal dient ter reflectie vooraf en aan het begin van de volgende bijeenkomst.

Exploreren van de spirituele autobiografie

De derde docent die dit onderdeel – tot op heden – verzorgt is prof.dr. Chris Hermans. Sinds zijn voorganger Van Uden werd ook een (gedeelte uit een) boek van hem gebruikt ten behoeve van de theoretische exploratie, het eerste perspectief van dit onderdeel. Met name de visie op de ontwikkeling van het religieuze zelf vanuit sociaal constructionistische theorievorming staat daarbij centraal. Dat levert een open benadering op van de betekenis van religieuze instituties en tradities. Religie wordt beschouwd als een handelingspraktijk. Het spreken over de eigen religieuze ontwikkeling gebeurt vanuit het gereedschap dat mensen hebben leren hanteren. Mensen hebben vaak niet één stem en één verhaal als het gaat over hun religiositeit. Ook de stemmen en verhalen van anderen spelen mee in mijn verhaal. Het ►

religieuze zelf is een dialogisch, meerstemmig zelf (Hermans 2002).

Tegen deze achtergrond worden deelnemers in de derde werkwijze uitgenodigd om enkele karakteristieke contingente levensgebeurtenissen te kiezen en daarop te reflecteren vanuit de zes niveaus of dimensies, die overeenkomen met de basisstructuren van elke vorm van religiositeit:

het onverwacht mogelijke, het existentieel relevante, ultieme ervaringen, het vreemde, het taboe en een bovennatuurlijke agens (Hermans 2015; Scherer-Rath 2014).

Hierover gaat de trainee met een andere deelnemer in gesprek. Deze werkwijze is ook gehanteerd door Kruizinga, maar dan in contact met patiënten (Kruizinga 2017). In een gemeenschappelijke slotreflectie wordt gekeken naar de wijze waarop mensen hun levensgebeurtenissen kunnen interpreteren, met het oog op beter inzicht in het eigen religieuze zelf en met het oog op een beter begrip in de communicatie met cliënten.

Interculturele en interreligieuze communicatie

In contact met cliënten

Naarmate er meer mensen vanuit een andere cultuur en/of andere religie in ons midden verkeren en wij hen ontmoeten in zorgcentra en andere instellingen, wordt de noodzaak groter ons te bekwamen in de communicatie met hen. De interculturele en interreligieuze communicatie kent immers vele valkuilen, die geestelijk verzorgers bij voorkeur vermijden (Aoulad Baktit & Smeets 2018).

Om trainees te scholen in gevoeligheid voor de

ander wordt een onderdeel verzorgd door prof. dr. Frank Kortmann, intercultureel psychiater en emeritus hoogleraar transculturele psychiatrie aan het Radboudumc. Gedeelten van zijn boeken over interculturele communicatie gebruiken wij in de training (Kortmann 2010; 2016). Om interculturele verschillen bijvoorbeeld inzake normopvattingen na te gaan, werkt hij met een aantal bekende oefeningen.

Zo is er de oefening ‘Wat is ware vriendschap?’ Je zit bij een goede vriend van je in de auto. Plotseeling rijdt hij met 70 km/uur een voetganger aan binnen de bebouwde kom. Het slachtoffer komt met de schrik vrij. Er zijn geen verdere getuigen. Toch komt de politie erbij. Je vriend moet voorkomen. Zijn advocaat zegt dat je je vriend een hoop narigheid bespaart als je onderede verklaart dat hij niet harder dan 50 reed. Mogelijke antwoorden:

- 1. Natuurlijk doe ik dat; hij is immers mijn vriend;*
- 2. Dat is wel veel gevraagd van een vriend; ik moet erover nadenken;*
- 3. Nee, het spijt me, maar zo iets kun je niet vragen, ook al is het je vriend.*

Dit dilemma leidt stevast tot discussie in de KPV-groep: welk antwoord te geven? Uit de verschillende keuzes die de groepsleden maken, is duidelijk te zien dat elke cultuur zijn eigen hiërarchie van waarden heeft. Dat dit een zeer zinvolle exercitie is moge duidelijk zijn: er is immers bijna altijd een cultuurverschil, zo niet etnisch dan toch vaak sociologisch, en heel vaak is er een religieus verschil tussen patiënt of cliënt en geestelijk verzorger.

Intercollegiaal

De KPV is op zichzelf al een oefenruimte voor interculturele en interreligieuze communicatie, doordat de laatste jaren meestal tenminste één moslim in de groep deelneemt. Maar ook de verschillen tussen een orthodox-katholieke priester en een levensbeschouwelijk ongebonden geestelijk verzorger en een baptistenpredikant kunnen levensgroot zijn.

En een geestelijk verzorger die homo is en met zijn partner sinds jaar en dag in Amsterdam woont, is cultureel gezien een heel andere persoon dan een geestelijk verzorger uit een dorpje in Zuid-Limburg, die vader is van een gezin met vijf kinderen en wiens vrouw daar thuis voor zorgt. Hun contexten zijn vermoedelijk zowel cultureel als religieus ook zeer verschillend.

Doordat al deze mensen gedurende de hele training intensief met elkaar optrekken en veel uitwisselen, zowel op persoonlijk als op professioneel vlak, vindt vanzelf veel interculturele en interreligieuze communicatie plaats. Als trainers sturen wij natuurlijk ook aan op echte communicatie, voorbij de oppervlakkige en ongeïnteresseerde tolerantie. Dit is een goede oefening om ook patiënten en cliënten open en aanvaardend tegemoet te treden.

In het bijzonder tijdens het onderdeel religieuze ontwikkeling is er de uitdaging om zorgvuldig te luisteren en zich in te leven in de ander en van daaruit te reageren. Voor het professioneel handelen van pastores en geestelijk verzorgers is het essentieel dat men zich open kan stellen voor het religieuze verhaal van anderen, dat men de eigen religieuze biografie beschikbaar heeft en aan een kritische beschouwing blootgesteld heeft.

Ervaringen in een concrete KPV-training

In een multireligieus samengestelde KPV-groep kregen de deelnemers tijdens het onderdeel religieuze biografie – cfr. de eerder vermelde derde werkwijze – van Chris Hermans de opdracht om vier contingente levensgebeurtenissen uit hun verleden te kiezen die bepalend zijn geweest in hun levensloop. Een islamitische deelnemer kiest onder meer de volgende gebeurtenis, verbonden met de eerder genoemde zes dimensies.

“Toen ik vijf jaar was ben ik van de eerste etage naar beneden gevallen. Al mijn tanden waren gebroken en mijn lippen erg verwond (*het onverwacht mogelijke*).

Mijn ouders waren op het land aan het werk. Op het geschreeuw om hulp van mijn zus zijn de burens gekomen. Een van hen heeft in paniek mijn mond en mijn neus dichtgeknepen om het bloeden te doen stoppen. Daardoor kon ik niet ademen; gelukkig kon ik de hand wegduwen. Mijn basisgevoel was: ik ben door mijn ouders verlaten (*existentieel relevant*).

Er was geen geld om naar het ziekenhuis te gaan. Ongeveer zes maanden later ben ik met mijn oom naar de grote stad gegaan, naar een tandarts; ik was erg bang voor de tandarts want ik had nog nooit een tandarts gezien (*het vreemde*).

De behandeling deed veel pijn. Maar het ergste was toen de tandarts naar mijn gezicht keek en tegen mijn oom zei: was hij maar gestorven. Die zin vergeet ik nooit (*ultieme ervaring*).

In mijn jeugd wilde ik met niemand praten. Ik was te verlegen voor mijn gebit. Tot mijn zestiende had ik geen voortanden (*ta-boe*).

Ik was zeer blij toen ik uiteindelijk voortanden kreeg. Ik begon te praten zonder verlegenheid. Mijn zelfvertrouwen nam toe. Ik nam extra koran-les om mijn uitspraak te kunnen verbeteren. Na de lagere school ben ik weer naar mijn oom in de stad gegaan, in de hoop dat ik ergens op een internaat toegelaten zou kunnen worden voor de middelbare school. Maar alle plaatsen waren al bezet. In de nacht bad ik tot God: ‘Mijn God, help mij, ik wil niet terug naar het dorp, ik wil studeren en wil imam worden’ (*boven-natuurlijke agens*).’

Dit verhaal heeft hij gedeeld met een medecursist en later met de groep. Opvallend is dat bij een dergelijke werkwijze van religieus biografie-onderzoek het helemaal niet uitmaakt welke levensovertuiging cursisten hebben. Het blijkt evenmin moeilijk om over de grenzen van religiositeit heen elkaar te begrijpen. Wij zijn ervan overtuigd dat de overige gepresenteerde werkwijzen – de ontwikkeling en structuur van verschillende modi van gebed en een religieuze kernervaring – evengoed gehanteerd zouden kunnen worden bij een multireligieuze samenstelling van de KPV-groep.

Conclusie en aanbevelingen

In pastoraat en geestelijke verzorging is de persoon van de professional belangrijk. Hij hoort verhalen van anderen over hun leven met ande-

ren en hun geestelijke ervaringen. Onbewust of bewust vult de professional dergelijke verhalen aan met eigen ervaringen in dat kader. Het eigen verhaal wordt weliswaar niet verteld, maar is zeker aanwezig in het luisteren en reageren.

Op de vraag: ‘Wat doet het verhaal van de ander mij?’ spelen doorslaggevende momenten van het eigen leven en van de eigen religieuze ontwikkeling een belangrijke rol. Dat maakt het relevant om in een training expliciet aandacht te besteden aan het verhelderen van de eigen ontwikkeling, met het oog op het beschikbaar hebben ervan in het contact ten bate van de communicatie met cliënten.

De gehanteerde theoretische achtergrond blijkt eveneens geschikt in een multiculturele setting. Het sociaal-constructionistisch perspectief als ook de aandacht voor verschillende mogelijke structurelementen van religiositeit bieden een ruim kader voor de exploratie van de religieuze ontwikkeling. In de toekomst zou dit aangevuld kunnen worden met nieuwe onderzoeksgegevens en -literatuur over multireligiositeit en ‘multiple religious belonging’.

In dit artikel hebben we geen aandacht kunnen besteden aan de kwantitatieve exploratie van de religieuze ontwikkeling. In een vragenlijst wordt behalve het polytheïsme een uitputtend overzicht van mogelijke godsbeelden aan cursisten voorgelegd alsook alle mogelijke visies op ‘God en het lijden’. Het zou de moeite lonen in de toekomst de antwoorden van cursisten uit de voorbije vijftien jaar te analyseren naar hun diverse levensbeschouwelijke achtergronden.

Verder hebben we ons beperkt tot de wijze waarop het onderdeel religieuze ontwikkeling in de KPV-training gestalte krijgt, ook in een

multiculturele setting. De taak van de trainer omvat zoals altijd didactische en supervisorische elementen. Op de verhouding tussen spirituele biografie en supervisie zijn we elders ingegaan (Smeets 2015). Binnen het supervisorisch werken kan men aandacht besteden aan de spirituele ontwikkeling van de supervisant. Belangrijke voorwaarde is dat de focus gericht blijft op de professionele ontwikkeling van de supervisant in dienst van de communicatie met cliënten. <

Literatuur

- Andriessen, H. (2006). *Spiritualiteit en levensloop. Over levensfasen en geestelijke bestemming*. Utrecht: Boekencentrum.
- Aoulad Baktit, S. & Smeets, W. (2018). 'U bent als een zuster voor mij'. *Interlevensbeschouwelijke counseling. Psyche & Geloof*, 29, 2, 119-125.
- Hermans, C. (2002). *Participerend leren. Grondslagen van religieuze vorming in een globaliserende samenleving*. Budel: Damon.
- Hermans, C. (2015). Towards a Theory of Spiritual and Religious Experiences. A building block approach of the unexpected possible. *Archiv für Religionspsychologie*, 37, 141-167.
- Kortmann, F. (2010). *Transculturele Psychiatrie, van praktijk naar theorie*. Assen: Van Gorcum.
- Kortmann, F. (2016). *Culturele Competenties in psychiatrie en psychologie*. Assen: Van Gorcum.
- Kruizinga, R. (2017). *Out of the blue. Experiences of contingency in advanced cancer patients*. Amsterdam: Ridderprint.
- Rooijackers, W. (2000). De plaats van het pastoraat als geestelijke verzorging in de organisatie en het beleid van het algemeen ziekenhuis. *Praktische Theologie*, 2000, 27, 4, 375-391.
- Scherer-Rath, M. (2014). Narrative reconstruction as creative contingency. In: R.R. Ganzevoort, M. de Haardt & M. Scherer-Rath (eds.), *Religious Stories We live By. Narrative Approaches in Theology and Religious Studies* (pp. 131-142). Leiden: Brill.
- Siemerink, H. (1987). *Het gebed in de religieuze vorming*. Kok: Kampen.
- Smeets, W. (ed.) (2000). *Geestelijke verzorging en klinische pastorale vorming, millenniumbestendig?* Nijmegen: Radboudumc.
- Smeets, W. (2013). Pastorale supervisie in ontwikkeling. *Handelingen. Tijdschrift voor praktische theologie*, 40, 1, 69-77.
- Smeets, W. (2015). Trendbericht supervisie en coaching in internationaal organisatorisch perspectief. *Handelingen. Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap*, 42, 3, 72-76.
- Smeets, W. (2015). Literatuurbericht pastorale supervisie. www.handelingen.com
- Smeets, W. (2015). Supervisie en spirituele ontwikkeling. Situering van een cursus 'levensbeschouwelijke biografie'. *Psyche & Geloof*, 26, 4, 247-261.
- Smeets, W. & Morice-Calkhoven, T. (2015). From Ministry Towards Spiritual Competence. Changing Perspectives in Spiritual Care in the Netherlands. In: H. Schilderman (ed.), *The Concept of Religion. Defining and Measuring Contemporary Beliefs and Practices* (pp. 103-129). Leiden: Brill.
- Uden, M. van & Pieper, J. (eds) (2009). *Zichtbare en onzichtbare religie. Over de varianten van religieuze zin*. Nijmegen: Valkhof Pers.
- Zijlstra, W. (1989). *Op zoek naar een nieuwe horizon*. Kampen: Kok.
- Zuidgeest, P. (2001). *De afwezige God. Rol en betekenis van de christelijke traditie in een periode van rouw*. Kampen: Kok.
- Anneke (dr. J.E.) de Vries is supervisor en KPV-op-leider in het KPV-Expertisecentrum Geestelijke Verzorging en Pastoraat van het Radboudumc Nijmegen.
E anneke.devries@radboudumc.nl
- Wim (dr. W.) Smeets is leersupervisor en KPV-op-leider in het KPV-Expertisecentrum Geestelijke Verzorging en Pastoraat van het Radboudumc Nijmegen.
E wim.smeets@radboudumc.nl

Zwarte vlucht

Kerry James Marshall (1955, Alabama) wordt beschouwd als een van de belangrijkste schilders van zijn generatie. Veel van zijn werk is geworteld in zijn persoonlijke leven. Zijn jeugd werd gevormd door geweld – burens en vrienden werden met regelmaat gestoken of omgebracht. Het dominante thema in zijn werk is het tegengaan van de stereotiepe beelden van de zwarte bevolking en het thematiseren van de complexiteit van de Afro-Amerikaanse identiteit. In de kunstgeschiedenis wil hij ‘het tekort in de beeldbank’ vullen. Marshall zei ooit:

‘In de Europese kunstgeschiedenis worden zwarte mensen voorgesteld als randfiguren, ze zijn bijna nooit onderwerp van een kunstwerk. Ik voel mij geen onderdeel van de kunstgeschiedenis. Met mijn kunst wil ik deze afwezigheid aanpakken.’

Museum Catharijneconvent bijvoorbeeld heeft één schilderij van een zwarte Maria met kind in de collectie, andere schilderijen worden met name bevolkt door witte mensen.

We kijken hiernaast naar een detail van Marshalls schilderij ‘Vignette’ uit 2003.

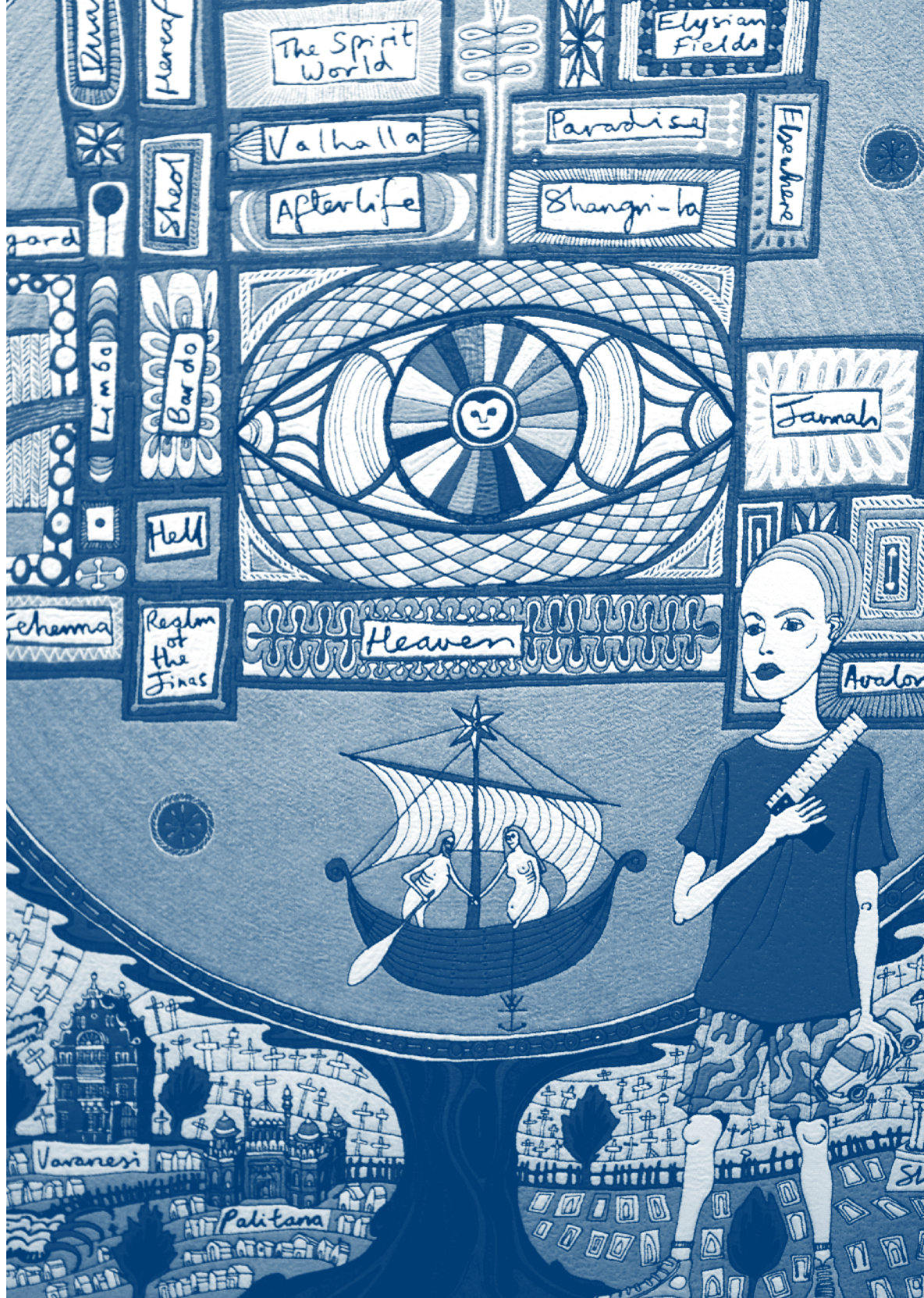
Twee donkere figuren rennen van links naar rechts.
Korenvelden en boomgroepen vormen het decor.
Bijna alle vogels en vlinders vliegen met hen mee.

Is het een liefdespaar?
Lijkt hun gracieus rennen op een dans?

Of zijn ze op de vlucht?
Worden ze verdreven uit het ‘witte-kunst-paradijs’ als een zwarte Adam en Eva?

Kerry James Marshall, ‘Vignette’, 2003

Diversiteitsleren in religieonderwijs

Meerdimensionaal onderzoek in dialoog

Diversiteit is een actuele uitdaging en kans, maar ook een modewoord. Waar gaat het eigenlijk om, bij het besteden van aandacht aan diversiteit en aan diversiteitscompetenties in het religieonderwijs? Een visie op diversiteitsleren: kritisch meerdimensionaal onderzoek, aandacht voor betekenisgeving en focus op de gezamenlijke toekomst.

*H*alverwege een collegeserie over een wijsgerig thema spreken twee eerstejaarsstudentes in de wandelgangen hun zorgen uit over de colleges. Ze vertellen dat een groep christelijke studenten telkens discussies aanzwengelt, om er uitgebreid over te discussiëren met de afwisselende docenten, ook christelijke mannen. Ze willen ook eens anderen, bijvoorbeeld de moslims, horen. Zelf lukt het ze niet aansluiting te vinden bij de discussies, ze hebben een eclectische religieuze identiteit en brede kennis, maar de Europese denktradities kennen ze minder goed.

Dergelijke casussen zijn aan de orde van de dag in onderwijsland. Wat zou u doen in deze situatie, als u de docent was? Bij navraag gaven mijn collegae verschillende antwoorden: bewuster modereren; een werkvorm verzinnen om de

hele groep te betrekken; de studentes aanmoedigen het heft in handen te nemen en zelf te gaan sturen.

De belangen die deze handelingen zouden dienen verschilden: de focus op de lesstof houden; een inclusiever leeromgeving scheppen; academische discussievormen stimuleren; emancipatoire doeleinden.

Diversiteitsleren

Wereldwijd staan opleiders en docenten voor de uitdaging zich te verhouden tot religieuze en (sub)culturele diversiteit. Overwegingen met betrekking tot diversiteit vinden altijd plaats in een complex geheel van afwegingen, zoals te zien in de reacties van mijn collegae. Het is van belang dat er binnen een opleiding helderheid bestaat over welke plaats diversiteit heeft in het onderwijs. Diversiteit is een actuele uitdaging en kans, maar ook een modewoord. Waar gaat het eigenlijk om, bij het besteden van aandacht aan

< Grayson Perry, 'Map of truths and beliefs', 2011

diversiteit en aan diversiteitscompetenties?

Bij diversiteit in onderwijs gaat het om twee zaken: het scheppen van een krachtige leeromgeving voor iedereen, en het aanleren van kennis en vaardigheden waarmee studenten zelf de werking van diversiteit kunnen beïnvloeden (diversiteitsleren).

Onder diversiteitsleren (in de context van hoger onderwijs) versta ik leren dat er toe leidt dat studenten:

- a. in diverse situaties een analyse kunnen maken van werkzame processen van machts-(on)gelijkheid, uitsluiting en insluiting;
- b. een eigen visie kunnen verwoorden op een inclusieve samenleving;
- c. handelingsmogelijkheden die hieraan bijdragen kunnen zien, bespreken en uitvoeren. Dit alles;
- d. in een dialoog met personen in andere posities vanuit de zoektocht naar de subjectieve betekenisgeving.

Waarom ik precies deze leerdoelen formuleer zal duidelijk worden in de rest van dit stuk, waarin ik een schets geef van een mogelijkheid om diversiteitsleren te faciliteren.

Vanuit deze leerdoelen is bij bovengenoemde casus de belangrijkste vraag hoe de situatie vruchtbaar te maken is voor diversiteitsleren. Mijn voorstel zou zijn om de studenten te stimuleren de situatie met elkaar te analyseren en zich te bezinnen op ieders aandeel, interpretatie, invloed en wensen. Een open vraag aan de groep is niet voldoende om dit grondig te kunnen doen.

Hoe dit meer methodisch aangepakt kan worden, schets ik in dit visiestuk. Ik baseer mij op vijftien jaar pionieren in het werken met en

over (religieuze) diversiteit. Dit deed ik eerst bij docententeams in primair onderwijs en daarna meer dan tien jaar in hoger en wetenschappelijk onderwijs, in voortdurend gesprek met studenten.

Analytisch apparaat: meerdimensionaal model

De twee studentes in de casus interpreteerden de groepsdynamiek in het college in de eerste plaats vanuit het oogpunt van de religieuze dimensie van diversiteit. Dit is waar studenten in religieopleidingen toe uitgerust worden. Er speelden echter ook andere dimensies van diversiteit een rol in de betreffende casus, zoals die van gender, kleur en socialisatie (met name het verschil tussen eerste- en tweedegeneratie studenten).

Het *impliciete* analytisch apparaat dat studenten vanuit hun eigen vak inbrengen, zou ik willen uitbreiden door *expliciet* een breder analytisch apparaat aan te leren. Om een meer gelijkwaardige relatie tussen religies mogelijk te maken is het niet voldoende om enkel naar de religieuze dimensie te kijken, omdat de werking van religieuze diversiteit altijd verweven is met andere dimensies van diversiteit. Er is zicht nodig op de complexiteit van religieuze verhoudingen in verwevenheid met andere verhoudingen.

De dimensies van diversiteit waarlangs machts(on)gelijkheid in de samenleving plaatsvindt zijn onder andere etniciteit, sociale klasse, gender, seksualiteit, religie, nationaliteit, generatie en gezondheid.

Door een model met deze assen aan te leren aan studenten, voorkomt men de neiging verschillen vanuit het domein van religie te verklaren, terwijl processen die via andere aspecten

van diversiteit lopen over het hoofd worden gezien. Dit brede analytische apparaat, een instrument om situaties mee te ontleden en begrijpen, noem ik in het vervolg van dit stuk 'het meerdimensionale model'.

Intersectioneel denken

De brede blik op diversiteit heeft draagvlak gekregen dankzij een specifieke theorie over de werking van sociale ongelijkheid, te weten het intersectionele denken. De term 'intersectionaliteit' gebruikte Kimberle Crenshaw in een onderzoek waarin ze bewees dat in een bepaalde context juist zwarte vrouwen, op het kruispunt (de intersectie) van twee dimensies van diversiteit, in een moeilijke en gevaarlijke positie zaten (1993).

Haar theorie voegde aan het besef van het belang van context het inzicht toe, dat de meest schrijnende situaties van machtsverschil plaatsvinden op de kruispunten van aspecten van diversiteit. Het is niet bewezen dat op alle kruispunten problemen bestaan, maar een breed analytisch apparaat met oog voor de kruisingen van dimensies biedt de mogelijkheid dit te constateren als het zo is.

In elke tijd, plaats en situatie verschilt het hoe verschillende aspecten van diversiteit de mate van machts(on)gelijkheid en verdeeldheid beïnvloeden. Voorbeelden van de verwevenheid van verschillende aspecten zijn eenvoudig voorstelbaar: religie kan scheidslijnen tussen sociale afkomst en status versterken en creëren, soms zijn religie en nationaliteit verbonden, religie heeft invloed op de omgang met seksualiteit en gender, et cetera. De meest directe manier om de verwevenheid van het religieuze met andere domeinen te illustreren is een casus.

Casus: samenspel van factoren

Een casus die ik graag gebruik speelt in 1957, in het dorp Mallupalle in India. De casus is geschikt in de startfase van een groepsproces, omdat ze tot de verbeelding spreekt en ook handelt over een andere plaats en een andere tijd, wat vrijheid van denken en spreken geeft. Tegelijk raakt de casus aan de zeer actuele problematiek van (post)kolonialisme. De casus is opgetekend door John Carman, een protestants theoloog die veel veldwerk deed in India naar de effecten van christelijke zending (Carman 2005). Ik geef de casus verkort weer.

Een christelijke zendeling die zonder baan zit, spreekt een aantal wegwerkers uit de buurt aan met de vraag hem aan te nemen als docent Engels voor 4 roepies per uur. Een aantal mannen gaat akkoord. Terwijl geen van de mannen christelijk is, geldt de Bijbel als tekstboek.

Geïnteresseerd in het evangelieverhaal begint een van de mannen, Yohan, kerkdiensten te bezoeken en later volgt zijn bekering. Zijn vrouw, zoon en schoondochter worden gedoopt. Dit levert geen problemen op in het dorp, immers, men mag zich toewijden aan een godheid van voorkeur.

Dit verandert wanneer Yohan in de aanloop naar het festival voor dorpsgodin Poshamma zijn geldelijke bijdrage weigert. Zijn broers ontzeggen hem daarop toegang tot het water van de dorpsbron en ook tot het familievuur. Na bemiddeling via christenen uit een naburig dorp komt een andere oplossing in beeld: alle negen families uit het dorp kunnen zich bekeren.

Dan ontstaat er het gerucht, dat de dorpe-lingen het land dat ze al twintig jaar bewerken ▷

kwijt zouden raken. Dit was namelijk op hun namen geregistreerd door overheidsbeleid voor de Harijan ('kinderen van God', Gandhi's term voor kastelozen).

De zaak ligt twee jaar stil. Wanneer blijkt dat het land niet afgepakt zal worden, bekeert de helft van de families zich, terwijl ze blijven deelnemen aan de dorpsfestivals.

Deze casus maakt zichtbaar dat er bij interreligieuze verhoudingen in feite een samenspel van factoren een rol speelt. Een meerdimensionaal model helpt om de verschillende factoren op te sporen, zodat de analyse de machtsongelijkheden aan het licht brengt waar religie vaak mee verweven is en discussie oplevert over machts(on)gelijkheid, insluiting en uitsluiting.

Grayson Perry, 'Hold your beliefs lightly', 2011

Kritische hantering: categorieën opsplitsen

In de geciteerde casus uit India bleek dat mensen uiteenlopend vormgeven aan 'religie'. Voor religiestudenten ligt het voor de hand om deze categorie kritisch te onderzoeken. De afgelopen tien jaar is er veel gepubliceerd over het problematische karakter van het begrip '(wereld)religie' en de effecten die het

concept heeft gehad (eg. Masuzawa 2005).

Het werken vanuit een eigen perspectief op wat religie behelst, leidde al in de begindagen van de religiewetenschap tot misvattingen. Zo zijn moslims 'Mohammedanen' genoemd, terwijl moslims zichzelf niet in de eerste plaats als volgelingen van Mohammed verstaan. De profeet Mohammed heeft een andere plaats in

de islam dan Christus in het christendom. Ook spraken religiewetenschappers soms in metaforen als ‘de Bhagavad Gita is de bijbel van de hindoes’, terwijl in de meeste hindoeïstische stromingen de canonieke teksten een andere functie hebben, net als in andere religies uit India, China en Japan. Een enkelvoudig concept van ‘religie’ brengt de complexe werkelijkheid ervan onvolgende in kaart.

Hoe kan de categorie van religie in de context van diversiteitsleren zo verstaan worden dat het aanwenden ervan ook daadwerkelijk voortsorteert om de werking van diversiteit ermee te analyseren? De categorie wordt al complexer door deze altijd in combinatie met andere categorieën van diversiteit te gebruiken, zoals in een meerdimensionaal model. Maar ze is ook te preciseren en te verbreden.

De categorie religie

Precisering

De categorie van ‘religieuze diversiteit’ wordt preciezer door er niet alleen de verscheidenheid aan *religieuze stromingen* onder te verstaan, bijvoorbeeld een boeddhistische of islamitische stroming, maar er expliciet de veelkleurigheid aan *vormen* die religie heeft onder te rekenen.

Dit wordt wellicht helder door naast de *religieuze* diversiteit (welke religie) ook te spreken over de ‘*religieuze*’ diversiteit (welke vorm heeft de religie). In de geciteerde casus uit India zijn beide soorten van diversiteit waar te nemen in relatie tot de uiteenlopende betekenis die de dorpelingen hechten aan het ritueel van vieren.

Religiositeiten lopen uiteen, zo bestaan er meer rituele, devotionele, mystieke, spirituele,

doctrinaire, legalistische of sociaal-maatschappelijke religieuze wegen (vgl. Ninian Smarts zeven dimensies van religie). De religieuze en religieuze diversiteit hangen nauw samen, maar overlappen niet compleet. Zo zijn veel hindoeïstische stromingen sterk op ritueel gericht, maar zijn er ook hindoeïstische stromingen die het ritueel verwerpen ten gunste van een fysiek-spirituele of ethische weg.

En in tradities waar het geloof aanvankelijk geen centrale plek innam kunnen er ook stromingen ontstaan waar dit wel zo is, zoals in het Amida-boeddhisme in Japan waarbij de beoefenaar zich volledig toevertrouwt aan de heilzame kracht van Amida. Zo kunnen twee personen verschillen van religie, maar aangaande hun religiositeit gemeenschappelijkheden hebben.

Tegelijk is het vaststellen van overeenkomsten in het domein van de religiositeit altijd relatief, omdat de betekenis van elk soort weg verschilt afhankelijk van de bredere traditie. Zo heeft in hindoeïstische tradities waar de rituele praktijk verbonden is aan de noties van karma en dharma het ritueel een andere functie en betekenis dan bijvoorbeeld bij de christelijke Mariaverering.

Er zijn natuurlijk nog veel meer mogelijkheden om deze categorie van religie op te splitsen. Per casus kan men zoeken wat daarvoor een goede manier is.

Verbreding

De categorie ‘religieuze diversiteit’ wordt breder door er niet alleen religie onder te verstaan maar ook de niet-religieuze of seculiere levensbeschouwingen die in toenemende mate van invloed zijn. Deze *dies-seitige* levensbeschouwingen

kunnen in functie en inhoud overlappen met religie maar kunnen er ook ongelijksoortig aan zijn, bijvoorbeeld doordat er geen verwijzing naar een transcendente dimensie bestaat of doordat er een ander soort institutionalisering plaatsvindt. Hoe dit uitwerkt op de machts-(on)gelijkheid kan per casus onderzocht worden.

Bij het gebruiken van de categorie ‘religie’ in de analyse van situaties uit het oogpunt van diversiteit kan deze categorie dus opgesplitst worden in ten minste de religieuze, religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit.

Andere categorietermen

Ook andere dimensies van diversiteit zijn aangegeven met concepten waaronder een veelkleurige werkelijkheid schuil gaat. Met betrekking tot de dimensie van etniciteit wees Halleh Ghorashi op de nadelige effecten van ‘categorisch denken’, dus het benaderen van individuen vanuit een groep waartoe ze zouden behoren (Ghorashi 1996).

Soms spreekt men liever over ‘roots and routes’, omdat dit niet alleen inzicht geeft in de groep waarin men geboren is, maar ook in de levensweg (Reedijk 2010).

Binnen de categorie van gender is via de media al doorgedrongen dat dit breder begrepen kan worden dan met een binaire verdeling van m/v. De categorie van seksuele diversiteit werd eerst binair begrepen (hetero/homo), inmiddels gebruikt men de afkortingen lgbt, lgbtq of lgbti – daarover is discussie. Zo is ook voor de andere categorieën te onderzoeken, wat er een kritische aanwending van is.

Het criterium voor het hanteren van de categorieën in de context van diversiteitsleren is

of de categorieën wel of niet bijdragen aan het scheppen van de benodigde kennis en inzicht over de feitelijke werking van diversiteit. Het kritisch gebruiken van categorieën is niet alleen van belang voor het komen tot de benodigde kennis en inzicht, maar ook om te voorkomen dat een versterkte aandacht voor diversiteit juist nieuwe blinde vlekken oplevert.

Dialogo als middel

Geleefde en beleefde werkelijkheid

Om zicht te krijgen op de *betekenis* van de dimensies van diversiteit is een dergelijke analytische blik niet afdoende. Om te begrijpen hoe de diverse constellaties van verschillen en overeenkomsten betekenis krijgen in het leven van anderen en van jezelf, is dialoog nodig.

Die dialoog kan beginnen tijdens het samen bestuderen van casussen ver weg en dichtbij, maar zal voortgezet moeten worden vanuit een focus op het hier en nu van de dialoogpartners.

Het gaat er daarbij niet om *objectiverend* vast te stellen hoe in het eigen leven of dat van anderen de verschillende dimensies te typeren zijn. Dit vaststellen van welke religie, welke nationaliteit, et cetera, krijgt pas meerwaarde wanneer men samen onderzoekt hoe de unieke combinatie van identiteitsaspecten beleefd en geleefd wordt, met andere woorden, hoe deze *subjectief* betekenis heeft en betekenis krijgt en zou kunnen krijgen.

Via een onderzoek naar de *betekenisgeving* komen de (gepercipieerde) mechanismen van de dynamiek van diversiteit, meer specifiek in- en uitsluiting, dieper aan bod. Een gesprek maakt het tegelijk mogelijk het eigen gezichtspunt

uit te breiden met perspectieven vanuit andere posities in de maatschappij, ook al is het altijd onmogelijk om de geleefde werkelijkheid van een ander helemaal te begrijpen.

Dit vult het casusonderzoek niet alleen aan met inzicht in de geleefde werkelijkheid, maar ook met een dimensie van empathie voor zelf en ander, die in een levende dialoog, indien die heilzaam gevoerd wordt, ontstaat.

Focus op gezamenlijke toekomst

Wat is het kader van een dergelijk gesprek?

Indien het gezamenlijk onderzoek en gesprek niet leidt tot handelen is het de vraag wat de zin ervan is. Sterker nog, organisatiepsychologe Astrid Homans citeert in haar oratieonderzoek dat uitwijst dat diversiteitstrainingen vaak zelfs stereotypering versterken. Boeiend is dat Homans noemt dat dit onder andere of met name cursussen betreft die blijven hangen in bewustwording, zonder de koppeling te maken naar gedragsverandering (2017).

Juist binnen religieonderwijs bestaat de mogelijkheid om een beeld van een betere wereld te benoemen en handelingen te verbeelden die daaraan bijdragen. Over een betere wereld bestaat een variëteit aan opvattingen. Door deze variëteit niet zozeer te betrekken vanuit een informatief oogpunt of vanuit de wens elkaar te leren kennen, maar vanuit het gezamenlijk belang van een inclusieve samenleving komt er een handelingsfocus in het onderlinge gesprek.

En, belangrijker nog, door dit gezamenlijk belang voor ogen te houden krijgen de mogelijke conflicten die er bestaan en ontstaan een breder verband, dat waarborgt dat deze conflicten con-

structief kunnen worden gebruikt, waarna er idealiter meer ruimte is gewonnen voor ieders eigenheid.

Natuurlijk is inclusiviteit niet voor iedereen een belangrijke maatschappelijke waarde. Als docent pretendeer ik niet dat ik een neutraal kader kan introduceren. Wel kan ik aanmoedigen dat studenten hun eigenheid inbrengen, terwijl ik erken dat bepaalde opleidingsdoelen en normen de agenda van het gesprek reeds bepalen.

Door deze transparantie staat het niet alleen ter discussie *hoe* een inclusieve samenleving eruit zou zien en hoe studenten hieraan vanuit hun kennis over en belichaming van de religieuze of levensbeschouwelijke dimensie van diversiteit kunnen bijdragen, maar ook *of* een inclusieve samenleving inderdaad nastrevenswaardig is, en zo niet, wat een alternatief is. Als er betere mogelijkheden zijn dan een model van inclusiviteit, is het voor iedereen van belang dat deze aan de orde komen.

Hierbij is vanzelfsprekend de vraag wat men eigenlijk onder ‘een inclusieve samenleving’ verstaat. Alle varianten ervan en alternatieven erop kunnen samen besproken worden, vanuit een reële blik op de maatschappelijke gevolgen die de visies in de praktijk hebben. De veelheid aan perspectieven die de dialoogpartners inbrengen waarborgt deze realistische blik.

Het is in dit brede kader dat de interreligieuze dialoog opnieuw een plaats heeft. Deze dialoog is dan niet meer zoals in haar begintagen een *dialoog tussen religieuzen over religie*, hoewel deze dialoog binnen de theologische bezinning nog zeker van belang is. Binnen het diversiteitsleren krijgt de interreligieuze ontmoeting een andere plaats, namelijk als een dimensie van de

dialogo tussen wereldbewoners over een betere wereld. In deze dialoog hebben religie, religiositeit en levensbeschouwing een plaats, zonder dat ze geïsoleerd zijn van andere dimensies van diversiteit.

Tot slot: vrijmoedigheid

Ik heb een visie gegeven op diversiteitsleren in religieonderwijs. Mijn zorg is het diversiteitsleren zo aan te pakken dat dit leidt tot beter zicht op (alternatieven voor) machtsongelijkheid, zonder dat de focus op verschil zodanig plaatsvindt dat deze juist leidt tot verdere stereotyperingen of generalisaties.

Hiertoe stelde ik een vergaande contextualisering voor, via een meerdimensionale blik. Dit met een kritisch gebruik van de ingestelde categorieën van diversiteit en met oog voor verschil en gemeenschappelijkheid.

Een onmisbaar deel van dit onderzoek is het persoonlijk gesprek met aandacht voor ieders betekenisgeving, vanuit oog hebben voor handelmogelijkheden richting de gezamenlijke toekomst. De bezinning hierop past goed binnen opleidingen waar het reflecteren op levensvisies en praktijken centraal staat.

Daarbij hoop ik, en dit is ook mijn ervaring, dat er ruimte blijft en wellicht zelfs meer ruimte ontstaat voor de vrijmoedige ontmoetingen die het samen denken, spreken en werken überhaupt plezierig en waardevol maken.

Literatuur

Carman, J.B. (2005). When Hindus Become Christian. In: J. Gort, H. Jansen & H. Vroom (red.). *Religions View Religions. Explorations in Pursuit of Understanding*. Currents of Encounter. Leiden: Brill.

- Cheetham, D., Pratt, D. & Thomas, D. (red.) (2013). *Understanding Interreligious Relations*. Oxford: Oxford University Press.
- Crenshaw, K. (1991). Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. In: *Stanford Law Review*, Vol. 43, No. 6 (Jul. 1991), 1241-1299.
- Essed, P. (1994). *Diversiteit. Vrouwen, kleur en cultuur*. Baarn: Ambo.
- Essed, P. (2002). Cloning cultural homogeneity while talking diversity: Old wine in new bottles in Dutch work organisations? In: *Transforming Anthropology*, nr. 11 (1), 2-12.
- Ghorashi, H. (2006). *Paradoxen van culturele erkenning. Management van Diversiteit in Nieuw Nederland*. Oratie. Amsterdam: VU.
- Homans, A. (2017). Vier verschillen! De vele gezichten van diversiteit. *Oratie nr. 585, Oratiereeks Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam: UvA.
- Howe Peace, J., Rose, O.N. & Mobley, G. (red.) (2012). *My Neighbor's Faith. Stories of Interreligious Encounter, Growth and Transformation*. Maryknoll New York: Orbis Books.
- Little, D. (red.) (2007). *Peacemakers in Action. Profiles of Religion in Conflict Resolution*. Tanenbaum Center for Interreligious Understanding. Cambridge: Cambridge University Press.
- Masuzawa, T. (2005). *The Invention of World Religions. Or, How European Universalism was preserved in the Language of Pluralism*. Chicago: Chicago UP.
- Reedijk, R. (2010). *Roots and Routes. Identity Construction and the Jewish-Christian-Muslim Dialogue*. Currents of Encounter series. Leiden: Brill.

Annewieke (dr. A.L.) Vroom is universitair docent Comparatieve Godsdienstwijsbegeerte, coördinator van het bachelortraject Religiewetenschappen Comparatief en supervisor(-in-opleiding) voor de master-track Spiritual Care aan de Faculteit Religie en Theologie van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

E a.l.vroom@vu.nl

Leren in en aan diversiteit

In het onderwijs zijn groepen jonge mensen bijeen en bezig met het ontwikkelen van hun identiteit, waarbij ook de religieuze component – al dan niet bewust – aan bod komt. Hoe kan, in een in religieus opzicht divers samengestelde schoolklas, les gegeven worden in levensbeschouwing en burgerschap? En hoe kan juist de diversiteit in de klas benut worden om levensbeschouwelijk onderwijs vorm te geven en leerlingen tot krachtige mensen te helpen ontwikkelen?

In onze samenleving is al een aantal decennia sprake van religieuze pluriformiteit, startend met de immigratie van mensen uit Indonesië, Turkije en Marokko. De recente vluchtelingenstroom heeft dit meer actueel en zichtbaar gemaakt dan ooit. Ook in de politiek houdt men zich vooral sinds 9/11 en recentere aanslagen in Europa bezig met deze diversiteit. Tegelijk wordt in bijvoorbeeld de gesprekken over de financiering van bijzonder onderwijs benadrukt dat kerk en staat gescheiden zijn.

Voor al in de rechtse politiek is religie een thema, maar het wordt daarin eenzijdig en zonder veel kennis van zaken neergezet. Door de tegelijkertijd sterk doorzettende ontkerkelijkheid zijn er nog maar weinig Nederlanders die een religie echt van binnenuit kennen. Het beeld in de media, en gevoed door genoemde politieke discussie, is helaas vaak het enige wat men weet over religies. Daardoor zijn er ongenueanceerde discussies in diverse talkshows op de televisie en

ontstaat er polarisatie zonder kennis van zaken. Juist in het onderwijs zou hier iets aan moeten gebeuren. Daar zijn groepen jonge mensen bijeen en precies bezig met het ontwikkelen van hun identiteit, waarbij ook de religieuze component – al dan niet bewust – aan bod komt. De schoolklassen zijn afspiegelingen van die pluriforme samenleving; bijna alle klassen zijn multicultureel en multireligieus.

Bijzondere scholen zijn vaak op confessionele grondslag gestoeld, maar weten niet meer goed hoe zij hun identiteit moeten vormgeven. In de gesprekken die ik voer met bestuurders en docenten op bijzondere scholen, blijkt dat zij niet goed weten hoe ze hun leerlingen over religie kunnen laten leren, zelfs niet ‘hun eigen’ religie, die om zo te zeggen op de gevel staat.

De centrale vraag in deze bijdrage is: hoe kan, in een in religieus opzicht divers samengestelde schoolklas, les gegeven worden in levensbeschouwing en burgerschap?

Ik zal eerst stilstaan bij het concept diversiteit ➤

< Ruud van Empel, ‘Wonder’ (detail), 2010

en meer in het bijzonder de levensbeschouwelijke diversiteit. Vervolgens schets ik de handelingsverlegenheid in confessioneel en openbaar onderwijs in het perspectief van levensbeschouwelijk leren in een pluriforme schoolklas. Tot slot doe ik aanbevelingen voor docenten en scholen om op een positieve manier juist de diversiteit in de klas te benutten om levensbeschouwelijk onderwijs vorm te geven en leerlingen tot krachtige mensen te helpen ontwikkelen. Ik sluit me daarbij aan bij het ontmoetingsleren van de inclusieve godsdienstpädagogiek van Bert Roebben (2017).

Diversiteit als ‘verschilligheid’

Diversiteit is een breed begrip. Ten diepste betekent het verscheidenheid, of nog sterker: verschilligheid. We kunnen denken aan verschillen tussen mannen en vrouwen. Hierbij wordt het thema vaak ingezet om ongelijkwaardige posities te veranderen, zoals het meer aannemen van vrouwen in hogere functies. Dit maakt vaak deel uit van een *diversiteits*programma van een organisatie.

Seksuele gerichtheid wordt ook vaak aan dit concept gekoppeld, en stimuleringsprogramma's en actiegroepen streven dan bijvoorbeeld naar meer erkenning voor de positie van homoseksuelen en transgenders. Opleiding en sociale klasse is ook een indelingscriterium waarmee verschillen tussen mensen worden geduid.

Ook etniciteit is een belangrijke variabele. Hierbij gaat het om het onderscheid tussen groepen mensen, rassen, volken, met een eigen sociaal culturele achtergrond. Het concept wordt in de politiek vaak gebruikt om gelijkwaardigheid van groepen na te streven die uit

verschillende landen afkomstig zijn. Zo is een tijd lang het aanstellen van allochtone medewerkers gestimuleerd.

Elk individu heeft overigens te maken met verschillende eigenschappen, waarmee hij of zij ook bij verschillende groepen behoort. Men kan tegelijk student zijn, politiek actief, kerkelijk betrokken, homoseksueel en sportief. Bij elk van deze eigenschappen en rollen past een eigen ‘deel-identiteit’ en die is niet in alle situaties dezelfde. Bos noemt dit verschillende subculturen waardoor elk mens interne diversiteiten kent (2010, 36).

Soms zijn die interne diversiteiten goed te verenigen met elkaar, soms botsen ze ook. ‘Vanuit de eigen perceptie van wie we willen zijn hechten we al dan niet belang aan een identiteit en dragen we die al dan niet uit in ons dagelijks handelen’ (2010, 37). Soms zijn de diverse deel-identiteiten in een individu conflicterend, wat veel stress en problemen met zich meebrengt. Dan kan een persoon moeilijk kiezen voor de eigen hoofd-identiteit vanwege de tegengestelde verwachtingen die aan de verschillende deel-identiteiten worden gekoppeld. In de psychologie wordt hier gesproken over rolconflicten waar een individu zich toe zal moeten verhouden, maar daar zal in dit artikel niet verder op worden ingegaan.

Het meest essentiële element van iemands identiteit is datgene wat iemands waarden bepaalt en van waaruit men kiest welk deel van je identiteit je wanneer belangrijk vindt, en waarop je je keuzes baseert. Dat zijn de diepste wortels van een individu en die noem ik religie. Ze zijn verankerd in tradities, godsdiensten en levensopvattingen. Ze zijn een mens zo dier-

baar, dat ze inspireren bij alle keuzes die men maakt voor school, werk, relaties en vrienden. Deze deel-identiteit stuurt aan welk deel van onze identiteit we willen uitdragen, welke keuze we maken in de situatie waarin we zijn. Dat is de spirituele dimensie van identiteit, opgebouwd uit de kernwaarden van het individu.

Als dit deel van de identiteit stevig ontwikkeld is, zullen de genoemde rolconflicten minder optreden omdat men dan weet te bepalen welk deel van de identiteit het meest belangrijk is. Dan laat men zich minder door de verwachtingen van anderen leiden, maar kan men varen op het eigen innerlijk kompas, aangestuurd door die spirituele dimensie van de identiteit. Wanneer jonge mensen leren deze richtinggevende kant van de identiteit te ontwikkelen, zullen zij gemakkelijker keuzes maken in het leven. Ik pleit ervoor dat dit in het voortgezet onderwijs aandacht krijgt.

Ontwikkelingen in de samenleving

De Nederlandse samenleving is een multiculturele, pluriforme samenleving. In 2015 was 24 procent van de bevolking rooms-katholiek en 16 procent protestant. Van de protestanten gaf 7 procent aan Nederlands-hervormd te zijn, 3 procent gereformeerd en 6 procent gaf aan te behoren tot de Protestantse Kerk in Nederland (PKN).

Daarnaast is 5 procent moslim en 6 procent geeft aan tot een 'andere' denominatie of religieuze groep te behoren, waaronder joods (0,1 procent), hindoe (0,6 procent) en boedhist (0,4 procent). 50 procent van de mensen geeft aan tot geen enkele religieuze groepering of gezindte te behoren (Schmeets 2016). De

aantallen kerkelijk betrokken protestanten en katholieken nemen af.

Het indelen in dergelijke 'hokjes' maakt inzichtelijk waarbij men zich betrokken voelt of van welke religieuze organisatie men lid is. Dit betekent niet dat daarmee kan worden vastgesteld wat nu de geleefde religie van mensen is, waarin men gelooft, wat ieders kernwaarden zijn. Zeker is wel dat ook voor het christelijke deel van de bevolking de institutionele kant van religie minder belangrijk wordt. Hierdoor komen mensen minder als groep bij elkaar rond een bepaalde religie en deelt minder samen religieuze activiteiten. Ook de jeugd kent daardoor steeds minder 'de religie' van binnenuit, vanuit sociale verbanden en vanuit rituelen en traditionele teksten.

Diversiteit in de klas

Schoolklassen zijn, zoals gezegd, weerspiegelingen van de samenleving. Zeker in de grote steden vinden we veel verschillende religieuze achtergronden in eenzelfde schoolklas en geeft ruim de helft in het voortgezet onderwijs aan geen religie of levensbeschouwing aan te hangen. Er zijn wellicht enkele uitzonderingen waarbij in sommige wijken vooral moslimkinderen op school zitten en in sommige dorpsscholen uitsluitend christelijke leerlingen, met name op orthodox-christelijke scholen (Bertram-Troost 2017, 11). De overgrote meerderheid van de schoolklassen is echter uiterst religieus divers.

Er is vrijheid van godsdienst in ons land, iedereen mag geloven wat hij of zij wil, en dat is een belangrijk onderdeel van onze democratie. Dit geldt uiteraard ook voor leerlingen

in de klas; ieder heeft recht op zijn of haar eigen godsdienst. In een pluriforme klas zijn docenten echter vaak bang te spreken over die verschillende religieuze achtergronden, omdat men ruzies en conflicten verwacht. Dit betekent echter niet dat we het er maar níet over moeten hebben in de klas.

Zeker, er is vrijheid van meningsuiting voor iedereen. Maar ook dat geeft grenzen aan: die eigen mening mag dus alleen met respect naar anderen toe geuit worden. Dit betekent niet dat iedereen privé alles mag geloven maar dat er geen gesprek over gevoerd mag worden, omdat men er nu eenmaal volledig vrij in is. Juist die vrijheid moet geoefend worden, omdat er altijd grenzen aan zitten omdat we samen in een maatschappij leven en ook samen op eenzelfde school zitten. Leerlingen moeten verantwoord met die vrijheid leren omgaan.

Er komt via de sociale media bij jongeren veel oppervlakkig nieuws binnen dat vaak door hen als waarheid wordt beschouwd. Er moet extra aandacht zijn in de klas voor religie, religieuze waarden en existentiële vragen. In het bespreken van morele dilemma's komen deze zaken aan bod en kunnen leerlingen oefenen in het omgaan met die diversiteit.

Een goede dialoog die werkelijk over existentiële zaken gaat is erg belangrijk in het onderwijs voor de vorming van identiteit van leerlingen. Zo kan men ook ervaren hoe rijk het is andere perspectieven te horen en te proberen te begrijpen en leren je daartoe te verhouden. Daar moet het gesprek juist wél over gaan in het klaslokaal.

Dit kan bij uitstek bij het vak Levensbeschouwing, of bij Ethiek, of bij Burgerchap. Belang-

rijk is dat het goed, lees: professioneel, gebeurt door een docent die kennis van zaken heeft en ook zelf zijn of haar eigen waarden kent en in gesprek kan en wil brengen met die van anderen in de klas. Ik kom hier later op terug.

Identiteitsontwikkeling

Juist in de puberteit, dus op het voortgezet onderwijs, ontwikkelen jonge mensen hun identiteit. Dit gaat nog even door na die schoolperiode en is al vroeger in de jeugd, en meestal in het ouderlijk huis, begonnen met hun socialisatie. Maar juist deze periode van 12 tot 18 jaar is belangrijk, omdat er dan gezocht wordt naar wie men is of wil zijn, bij wie men wil horen en wat men wil worden en vooral ook wie. Jonge mensen worden gevormd tot zelfstandig denkende volwassenen. Anders gezegd: het worden personen.

Met alle keuzes die jonge mensen via internet en sociale media elk moment van de dag via hun mobiele telefoon binnenkrijgen, is het zaak dat zij leren te selecteren wat van hen aandacht mag krijgen. Er moeten keuzes gemaakt worden en die baseer je op waarden die voor jou van belang zijn.

Zoals gezegd, de spirituele deel-identiteit kan hierin sturing geven. Dan kan een individu kiezen hoe te reageren op de input van anderen die digitaal binnenkomt. Als dit goed lukt, wordt men zelfstandig, evenwichtig en steeds meer volwassen.

Handelingsverlegenheid

In het onderwijs is aandacht nodig voor die persoonsvorming van leerlingen, iets wat ook in de politiek nu goed doorgedrongen is. Dit zien

we bijvoorbeeld aan de oproep tot persoonsvorming in Onderwijs 2032 en de daaruit ontstane curriculumdiscussie die nu gaande is in het voortgezet onderwijs. Ook de recente oproep van minister Slob om mee te praten over een nieuw wetsvoorstel om het burgerschapsonderwijs richting te geven, maakt duidelijk dat er meer aandacht is voor de persoon van de leerling, de burger in dit geval.

De driedeling in doeldomeinen van het onderwijs van Biesta (2012) in kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming past hier goed bij. Leerlingen moeten leren over, in en vanuit religie.

- Er is ten eerste kennis nodig over religies en levensbeschouwingen. De invloed van religie op waarden van waaruit mensen leven en handelen is groot en in onze pluriforme samenleving volstaat niet slechts kennis van een religie te hebben.
- Daarnaast moet men leren hoe religie in een leven ingrijpt en richting geeft. Dit betekent dat de geleefde religie in het klaslokaal moet worden gebracht. Juist wat religie in het leven van mensen voor rol speelt, welke functie religie kan hebben en hoe ook impliciet waarden voortkomen uit religies, is zinvol om onder de aandacht te brengen.
- Ten derde moeten leerlingen uitvinden wat hun eigen richtinggevende set van waarden is en in welke levensbeschouwing daarvoor voeding gevonden kan worden. Juist hier is het vormen van identiteit, of liever het verder ontwikkelen van de eigen identiteit, aan de orde en dan met name de spirituele dimensie ervan. Docenten blijken het lastig te vinden hierover in gesprek te gaan met leerlingen en

dit in hun lessen aan de orde te laten komen (Bertram-Troost 2017).

Confessioneel onderwijs

Het grootste deel van de scholen in Nederland, zowel in primair als secundair onderwijs, is bijzonder. Dit betekent dat ze gegrond zijn op bepaalde religies of filosofieën en daaraan hun bestaansrecht ontleen. Ook deze vrijheid is een groot goed in onze democratie.

Tegelijk lijkt het tegenstrijdig dat er zeker op de confessionele scholen, scholen op godsdienstige grondslag, vaak al meer leerlingen zitten die die godsdienst niet aanhangen dan wel. Veel leerlingen rekenen zichzelf tot geen enkele religie of levensbeschouwelijke stroming, zo blijkt ook weer uit mijn recente onderzoek (43 procent van de 900 leerlingen noemt zich niet lid van religie/godsdienst en 12 procent atheïst; Van Dijk, *yet unpublished*).

Waarom zijn er nog zoveel bijzondere scholen? En belangrijker: wat betekent het in deze tijd een bijzondere school te zijn? Hoe geeft men de identiteit van de school vorm als dat niet wordt bepaald door de identiteit van de leerlingen? En nee, ook de docenten zelf zijn vaak niet (meer) religieus. Staat het alleen op de gevel, of geeft men actief vorm aan de identiteit door de manier waarop er les wordt gegeven, waarop men samenleeft en werkt en leert?

Er zijn zeker nog voorbeelden waar dat gebeurt. Selcuk en Ter Avest beschrijven hoe in het islamitisch onderwijs juist koranteksten worden gebruikt om in dialoog te gaan met de ander. Dat leerlingen daardoor de meerwaarde leren zien van het ervaren van verschillen die 'geest en hart stimuleren' (2017).

In het godsdienstpedagogisch tijdschrift *Narhex* staan diverse mooie voorbeelden hoe het onderwijs er soms in slaagt polarisatie juist tegen te gaan door de echte levensverhalen van bijvoorbeeld vluchtelingen in de klas te halen. Hierdoor krijgt geleefde religie ruimte en zelfs een gezicht, en zo ontstaat er wezenlijk begrip voor de ander in jouw omgeving.

Echter, steeds meer scholen zoeken naar een goede manier om dat te doen in deze tijd, met alle negatieve discussies over religie. Daarbij hebben ze ook te maken met de verlegenheid bij docenten om er het gesprek over aan te gaan en daartoe eerst bij zichzelf te onderzoeken wat hun levensbeschouwelijke identiteit is.

Zoeken in het openbaar onderwijs

In het openbaar onderwijs lijkt er momenteel meer ruimte te zijn om te zoeken naar hoe men leerlingen vormt tot zelfstandige burgers (VOS/ABB 2016). Mede in het zoeken naar invulling aan het sinds 2006 verplichte vak Burgerschapsvorming gebeurt dit.

Blaauwendraad (2018) deed onderzoek naar de opvattingen van goed burgerschap in dit kader en concludeert: 'de goede burger is een zelfbewuste burger die weet waar hij voor staat, wat zijn idealen zijn en wat het betekent om in een democratische rechtsstaat te leven' (2018, 120).

De Jong (2017) koppelt dit aan religieuze educatie. Hij geeft aan dat leerlingen zich moeten verbinden aan de samenleving en leren actief eraan deel te nemen. Participeren in die samenleving in al zijn onderdelen en daarbij hoort volgens hem ook het communiceren over religieuze en seculiere geloofswaarden.

In een onderzoek van Verus (2016, 7) worden onderwijsdoelen en vaardigheden geformuleerd binnen burgerschapsvorming: (zelf)kritisch, sociaal-kritisch, democratisch-kritisch, moreel-kritisch en levensbeschouwelijk-kritisch denken en handelen.

Het blijkt lastig te zijn voor scholen goed vorm te geven aan dit vak. De Onderwijsraad geeft nader advies in 2012 om scholen hierin behulpzaam te zijn (Onderwijsraad 2012). Zij ziet 'democratie' daarbij als basiswaarde van een gemeenschappelijke set abstracte waarden die de westerse samenleving hebben gevormd en die leidend zijn voor de toekomst van de samenleving. Dat hier aandacht wordt gevraagd voor de waarden brengt vanzelf ook de aandacht naar religie en levensbeschouwing, waarop waarden gebaseerd zijn.

Interreligieus ontmoetingsonderwijs

Op confessionele scholen lukt het niet meer onderwijs te geven over alleen de eigen religie, omdat de diversiteit op school daar te groot voor is. Bovendien blijken docenten zelf nauwelijks nog iets met de religie van de school te hebben en weten ze niet hoe ze erover in gesprek kunnen gaan met de leerlingen. In het openbaar onderwijs zoekt men naar vormen om goed burgerschapsonderwijs te geven. Het blijkt niet eenvoudig te zijn daarin goede lessen te ontwerpen.

Beide typen onderwijs staan daarmee voor dezelfde uitdaging: hoe kan in de klas het gesprek over kernwaarden gestalte krijgen? Hoe kan geoefend worden in deze kleine samenlevingsvorm met het schuren van denkbeelden, idealen en opvattingen? Hoe kun je leerlingen

leren hoe je in vrijheid verantwoordelijk samenleeft, terwijl er verschillende achtergronden zijn waar de kernwaarden – die hier in het geding zijn – vandaan komen?

Interreligieus leren

In elk geval is er in het onderwijs een vorm van religieuze vorming gewenst die recht doet aan de diversiteit in de klas. Dit kan bijvoorbeeld interreligieus leren zijn. Interreligieus leren is niet slechts religiewetenschappelijk ‘alle’ religies aan bod laten komen en de belangrijkste boeken en wetten van elk leren. Het is ook niet alleen levens-beschouwing, het van buiten kijken naar religies en andere levensfilosofieën en kijken hoe het werkt, als een soort toerist.

De indeling mono-, multi- en interreligieus leren is hierbij behulpzaam. De eerder geschetste verlegenheid van confessionele scholen komt voort uit het vroegere mono-religieuze leren op school: de leerlingen invoeren in de eigen religieuze traditie inclusief het aanleren van de gebruiken en rituelen en het lezen van de teksten (bijvoorbeeld eerste communie op school voorbereiden). Deze vorm van leren is bij een diverse populatie niet meer mogelijk.

Multireligieus leren is het leren van alle religies die in een klas, school of samenleving voorkomen, zonder een eigen positie erin te kiezen. Vaak wordt dit als vak op school ‘levensbeschouwing’ genoemd en die term maakt meteen duidelijk dat het hier om het buitenperspectief gaat: objectief, en vooral zonder verbinding met de eigen identiteit, kijken naar alle religies. Überhaupt is in twijfel te trekken of iemand ooit objectief naar religie kan kijken, maar die filosofische discussie voert voor nu te ver.

De derde vorm is interreligieus leren, waarbij vanuit en door andere religies letterlijk in de klas te laten zijn werkelijk over en door religies wordt geleerd. De geleefde religie komt dan in zicht, de functie die het voor mensen heeft, het verbinden aan keuzes en het destilleren van onderliggende kernwaarden. Via de perspectieven van anderen ontwikkelt men dan het eigen perspectief, op zowel de eigen religie als die van de ander.

Een mooie term in dit kader is intergeloofs-educatie, naar het gelijknamige boek van Wielezen en Ter Avest (2017). Er wordt dan gekeken naar het uitwisselen van geloofservaringen van mensen, wat minder abstract is dan het kijken naar het concept ‘religie’. Het gaat daarbij over diversiteit en pluraliteit maar ook over interlevensbeschouwelijkheid en interreligiositeit.

Geloof is eigenlijk een rijkere term dan religie, maar stuit op veel bezwaren in onze kenniseconomie waar alles meetbaar en in cijfers uit te drukken moet zijn. Juist interreligieus leren, of intergeloofseducatie, gaat over meer dan cijfers en feiten, het gaat om ieders diepste binnenste. Hoe bepaal je wat keuzes voor het goede leven zijn? Hoe kun je betekenis geven aan keuzes? Dat lukt alleen in samenspraak met een ander. En die ander doet dat weer op een eigen unieke wijze. Je hebt wel voorbeelden in je omgeving maar uiteindelijk bepaal jij wat voor jou de beste keuze is, en daarin mag je ook veranderen, bijsturen en ontwikkelen.

Juist de school is de plek waarin taal kan worden aangereikt om die gesprekken goed te kunnen voeren. Om met elkaar te ontdekken wat de lading van woorden en gebruiken is, al dan niet op religieuze grondslag. Elkaar echt leren ver-

staan en daardoor ook jezelf beter leren kennen is een belangrijk doel in dit interreligieus leren. Ontmoeting met de ander in je klas, en leren in aanwezigheid van die ander is het doel (Roebben 2017, 72). Er wordt niet (meer) voorgeschreven wat de ene ware religie is, de enige waarheid.

Nogmaals, in de diverse klassen die we tegenwoordig hebben is dat bovendien ook niet meer te doen. Ook op een confessionele school zal er over, met en door andere religies en levensbeschouwelijke stromingen geleerd moeten worden; interreligieus leren anno 2018. En ook in het openbaar onderwijs zal er bij het vak burgerschapsvorming aandacht moeten zijn voor de onderliggende waarden die mensen hebben, met de verschillende bronnen en tradities waar deze uit voortkomen. Ook in het openbaar onderwijs is ontmoetingsleren belangrijk, om verantwoorde burgers op te leiden.

In wezen kan op confessioneel en openbaar onderwijs eenzelfde vak worden gegeven om dit interreligieuze ontmoetingsleren te bereiken. Een vak waar een goede didactiek voor is ontwikkeld en dat stevig staat in het schoolcurriculum. Het ontwerpen van een gemeenschappelijk handboek Vakdidactiek, waar op dit moment aan wordt gewerkt, is hierin een belangrijke stap.

Docenten voorop

Het mag duidelijk zijn dat deze manier van interreligieus leren wel wat vraagt van de docent. Hij of zij moet kennis hebben van religies en levensbeschouwelijke stromingen, erover kunnen vertellen en kunnen verwijzen naar bronnen om er meer over te weten te komen.

Daarnaast moet hij of zij de ruimte en veilig-

heid bieden in de klas om de echte dialoog aan te gaan. Er moet perspectiefwisseling geoefend kunnen worden en dat maakt kwetsbaar omdat het om kernwaarden gaat. Elke leerling moet op zoek kunnen gaan naar zijn of haar eigen kompas, naar waarden die essentieel zijn en keuzes die op basis daarvan gemaakt kunnen worden.

Dit leren kan alleen in veilige nabijheid van die ander, die oprecht luistert en aandacht heeft, en ook vragen stelt om het scherper te krijgen juist voor de zoeker zelf. ‘Leren in verscheidenheid’ noemt Bert Roebben dat zo mooi (2015, 75). Deze veiligheid kan alleen ontstaan als de leraar zelf stevig en rustig is, open voor al wat zich aandient en durft te getuigen van zijn of haar eigen kompas en waarden.

Hier zullen docenten veelal voor getraind moeten worden, want de meesten zijn al opgegroeid in een tijd dat men liever niet over religie spreekt en geloof achter de eigen voordeur beleeft en meestal helemaal niet bewust doorleeft dus. Toch ligt daar de start van goed interreligieus leren en van het creëren van stevige individuen. Volwassenen die in onze pluriforme maatschappij rechtop kunnen blijven staan en hun steentje bijdragen aan een meer vreedzame samenleving.

In onze faculteit leiden we onze studenten, toekomstige docenten, ook zo op. We ontwikkelen *evidence based* methoden van interreligieus leren om die perspectiefwisseling bij henzelf en in hun klas te realiseren (Kienstra e.a. *in press*). We bieden nascholing aan voor docenten om hier verder in te ontwikkelen en professionele leergemeenschappen om ervaringen uit te wisselen, elkaar te inspireren en samen methoden te blijven ontwikkelen.

Leren aan diversiteit

Juist omdat de schoolklassen afspiegelingen van de samenleving zijn, kunnen we daar leren hoe we met elkaar goed kunnen samen-leven. Het is juist fijn dat die diversiteit zo zichtbaar is en niet alleen theoretisch hoeft te worden voorgesteld.

Letterlijk aan den lijve kunnen docenten en leerlingen met elkaar in echte dialoog, leren door ontmoeting. Want elke dag kom je ook die ander tegen, en kun je dus leren van die ander, over die ander en door die ander.

In het onderwijs kunnen leerlingen kritisch leren denken en handelen, en ook zelfkritisch te kijken hoe men keuzes maakt, op welke waarden men die baseert en wat daarbij helpt en in de weg zit. Wat een prachtige uitdaging! <

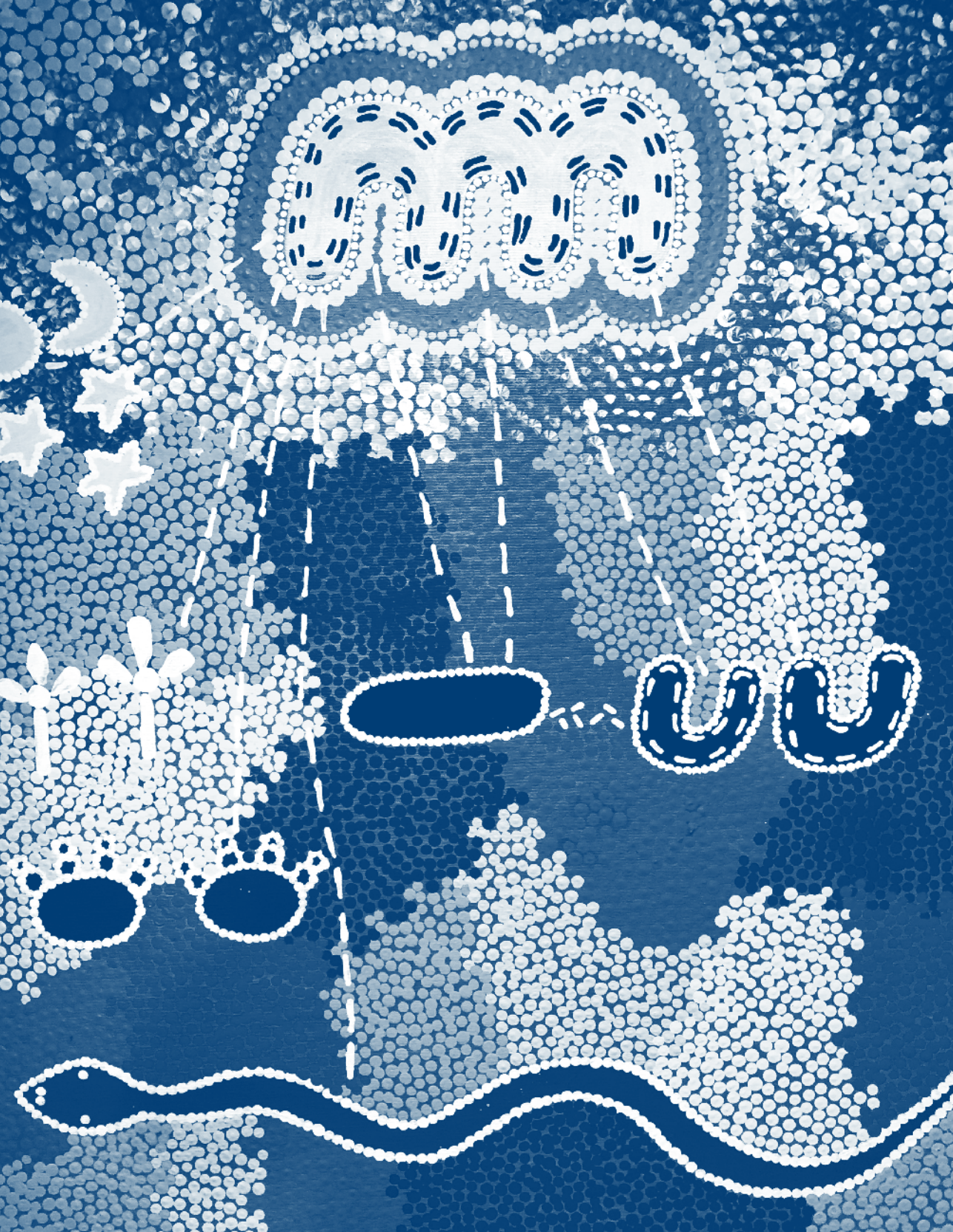
Literatuur

- Bertram-Troost, G. & Visser, T. (2017). *Godsdienst/levensbeschouwing, wat is dat voor vak?* Amsterdam/Woerden: VU, Verus, VDLG.
- Biesta, G.J.J. (2012). *Goed onderwijs en de cultuur van het meten*. Den Haag: Boom Lemma.
- Blaauwendraad, G. (2018). *Toch liever geen idioot?* Delft: Eburon.
- Bos, M. (2010). *Coaching en diversiteit*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Dijk-Groeneboer, M.C.H. van (2017). *Leren en leven vanuit je wortels*. Inaugurele rede, Tilburg University.
- Jong, A. de (2017). Leading Intentions of Interfaith education Conceived as Citizenship Education. In: Wielzen, D. & Ter Avest, I. (2017). *Interfaith Education for All*. Rotterdam: Sense, 67-83.
- Kienstra, N., Dijk-Groeneboer, M. van & Boelens, O. (in press). An Empirical Study of the training of Interreligious Classroom Teaching. In: *Religious Education*.
- Kooij, J. van der, m.m.v. T. Visser (2016). *Aan de slag*

met burgerschap. Den Haag: Verus.

- Onderwijsraad (2012). *Verder met burgerschap in het onderwijs*. Den Haag: Uitgave Onderwijsraad.
- Platform Onderwijs 2032 (2016). *Ons Onderwijs 2032, eindadvies*. Den Haag.
- Roebben, B. (2015). *Inclusieve godsdienstpedagogiek*. Leuven: Acco.
- Schmeets, H. (2016). *De religieuze kaart van Nederland*. Den Haag: CBS.
- Selcuk, M. & Ter Avest, I. (2017). Communicating Qur'anic Texts. In: Wielzen, D. & Ter Avest, I. (2017). *Interfaith Education for All*. Rotterdam: Sense, 83-97.
- VOS/ABB (2016). *Levensbeschouwing juist in het openbaar onderwijs*. Brochure 22-02-2016. Woerden: VOS/ABB.
- Wielzen, D. & Ter Avest, I. (2017). *Interfaith Education for All*. Rotterdam: Sense.
- www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-onderwijs-cultuur-en-wetenschap/nieuws/2018/06/05/nieuwe-wet-als-kompas-voor-burgerschapsonderwijs

Monique (prof.dr. M.C.H.) van Dijk-Groeneboer is hoogleraar Religieuze Educatie aan de Tilburg School of Catholic Theology (UvT).
E m.c.h.vandijk@uvt.nl

De verbeelding van de ‘A/ander’

Over de riskante leerweg van de hbo-theoloog

Ook de hbo-theoloog moet in toenemende mate leren om te gaan met wat anders en vervreemdend is. Het is zowel binnen de opleiding als in de startende praktijk niet eenvoudig om daadwerkelijk ruimte te maken voor de ander in de eigen professionele en persoonlijke identiteit. Dit artikel wil een bijdrage leveren aan de leerweg van jonge professionals binnen het domein van levensbeschouwing en zingeving.

*E*nige tijd geleden verhuisde ik (René Erwich) naar Australië. Een grote overgang naar een ander continent, met een flinke cultuurschok. Enerzijds is de Australische cultuur westers en als een soort tussencultuur meer geënt op Europa dan op de Verenigde Staten, anderzijds kent zij nog steeds een ambivalente houding ten opzichte van haar eigen geschiedenis en vooral rondom de oorspronkelijke Aborigines.

Tijdens een theologische conferentie werd me dit eens te meer duidelijk in een bijdrage waarin het schilderij ‘Creation Story’ van Linda Napurrula Walker (2011) werd getoond. Ik ervoer een soort vervreemding. Wat zag ik nu eigenlijk?

Ik had geen enkel referentiekader om het te ‘lezen’ en te verstaan. Enige uitleg van een collega, die zich al jaren intensief met de Aborigines en hun identiteit bezighoudt, hielp. Napurrula schildert hier een soort helicopterview van haar ervaring van de werkelijkheid. Het is alsof je met een soort drone over het landschap vliegt en er boven hangt. En dan zie je hier een soort scheppingstheologie, een ecotheologie, met de maan en de sterren en met de voetafdruk van de emoe en de dingo, twee belangrijke culturele symbolen.

Het schilderij toont ook een bijzonder besef van identiteit, waarin God een belangrijke rol speelt. Het Aboriginal-symbool voor de Triniteit: Vader, Zoon en Geest (bovenaan), Jozef en Maria zittend in het zand (rechts midden), de geboorte van Jezus (donkere kribbe in het midden). En dit alles midden in het landschap, allemaal verbeeld in relatie tot God (de stippellijnen). De slang met al zijn ambigüiteit (zowel symbool voor het leven als ook voor het kwade) onderaan.

Het zien van dit schilderij gaf mij in eerste instantie een sterk gevoel een vreemde te zijn, een ander, die worstelt met wat in de ontmoeting met de ander zo vreemd aan doet en niet meteen te plaatsen valt. ▷

< Linda Napurrula Walker, ‘Creation Story’, 2011

Dit schilderij functioneert als ingang en metafoor voor onze bijdrage over de leerweg van de hbo-theoloog, die ook in toenemende mate moet leren om te gaan met wat anders en vervreemdend is. Met dit artikel willen we een bijdrage leveren aan de leerweg van jonge professionals binnen het domein van levensbeschouwing en zingeving.

In eerste instantie laten we zien hoe op basis van ons onderzoek naar een vijftiental startende hbo-theologen een verbinding tot stand kan komen tussen de professional enerzijds en de ander in zijn of haar eigen context, die in toenemende mate put uit andere bronnen en tradities. Vervolgens zoeken we een filosofisch perspectief bij de Franse filosofen Ricoeur en Lévinas en verbinden we een trinitarisch-theologisch perspectief met creatieve lezingen van de Schrift. Ten slotte verdiepen we onze visie op het hermeneutisch vermogen aan de hand van het piramidemodel over de interculturele competentie van Deardorff (2009). Vanuit de toepassing van deze drie lenzen geven we een aantal concrete handreikingen voor de verbetering van de vormings- en begeleidingspraktijk van hbo-theologen.

Onderzoek onder startende hbo-theologen

In de laatste fase van het onderzoek van het lectoraat Geloven in Context (2014-2018) aan de opleidingen Godsdienst Pastoraal Werk en Leer Godsdienst en Levensbeschouwing van de Christelijke Hogeschool Ede (CHE) volgden we vijftien startende professionals, vooral alumni van de opleiding, geselecteerd op basis van een aantal criteria met betrekking tot werksoort,

jaar van afstuderen, et cetera. Wij vroegen hen gedurende enkele maanden een dagboek bij te houden en een essay te schrijven over hun visie op het beroep.

De analyse van dit materiaal was een bevestiging van de uitkomsten van eerdere deelonderzoeken van het lectoraat, zoals beschreven in de essaybundel *Grensgangers* (Erwich & Praamsma 2016) en een hieraan gerelateerde onderzoeksrapportage met de titel *Van binnen naar buiten en vice versa* (Erwich et al. 2016). De slotconclusie van beide publicaties was deze: in de wisselwerking tussen geloof, beroep en cultuur wordt de ontmoeting met 'de ander' veelal als moeizaam ervaren. De vanzelfsprekendheid van veel religieuze vormen en uitingen is verdwenen, de institutionele religie is op zijn retour, geloofsinhouden veranderen en professionals functioneren steeds meer als 'grensgangers', die zich moeten verhouden tot alles wat anders en vreemd is geworden. Dat lukt de een beter dan de ander, zoals ook te verwachten valt.

Een van de centrale 'knooppunten' van het onderzoek bleek het hermeneutisch vermogen van professionals te zijn (zie ook Van Hell e.a. 2017). Hier gaat het niet zozeer om de vragen met betrekking tot uitlegeregels van de Schrift en de toepassing van die regels, maar heeft het hermeneutisch vermogen veeleer betrekking op het vermogen om bruggen te slaan tussen klassieke geloofsinhouden en de overtuigingen van laatmoderne kerkleden, pastوران, jongeren, rand- en buitenkerkelijken.

Opvallend was dat het hoog normatieve kader waarmee onze professionals werken regelmatig botste met de beleving van hun gesprekspartners. Vaak wordt dit, ook door henzelf,

beschreven als een probleem. De professionals geven aan dat ze niet weten hoe ze het gesprek moeten aangaan of hoe ze een verbinding tot stand moeten brengen en vinden zichzelf daarin tekortschieten. Soms wordt ook het probleem bij de ander gelegd: de kerk wordt als lauw omschreven, de jongeren wordt verweten geen bijbelkennis meer te hebben, enzovoort.

In veel gevallen kunnen we concluderen dat de moeite vooral zit in de (beperkte) eigen interne professionele dialoog. Dat wil zeggen: het lukt de startende professional onvoldoende om de eigen religieuze overtuigingen te relativiseren of deze overtuigingen in gesprek te brengen met andere – wellicht tegenstrijdige – overtuigingen. Deze interne hermeneutische dialoog lijkt onvoldoende tot stand te komen, terwijl deze wel noodzakelijk is om de ander (en zichzelf) te ‘lezen’.

Dit roept de vraag op hoe die eigen noodzakelijke interne professionele dialoog dan gevoerd kan worden. Hoe kan het hermeneutisch vermogen zodanig gevoed worden dat ontmoetingen daadwerkelijk ontmoetingen zijn en niet slechts opstap zijn tot het delen van een missionaire boodschap?

Vooruitlopend op een antwoord zijn wij van mening dat deze moeite met de hermeneutische competentie vaak voortkomt uit een tekort aan de interculturele competentie. In context van pluriformiteit en diversiteit gaat het om het gesprek met de ander die als ‘vreemd’ wordt ervaren. Ook binnen kerken of in de relatie tussen kerken en de buitenwereld is immers meer en meer sprake van verschillende culturen binnen één context. Hier wordt van de professional gevraagd om naast de eigen religieuze overtuiging

ook het eigen culturele bewustzijn in relatie tot het culturele bewustzijn van de ander te brengen.

Om het schilderij ‘Creation Story’ te interpreteren en waarderen, was enerzijds kennis nodig van de religieuze cultuur van Aboriginals, maar ook een empathische houding en oprechte interesse in wat de kunstenaar bewoog. Ook hier werd een beroep gedaan op de interculturele competentie, om vervolgens de hermeneutische competentie verder te brengen en verbinding te realiseren. Alleen zo kan een ‘hermeneutiek van de ontmoeting’ tot stand worden gebracht (zie ook Erwich 2016).

Vragen met betrekking tot identiteit en anders-zijn zouden wat ons betreft meer in het centrum van de theologische reflectie moeten staan. Meer reflectie op het hoe van de verbeelding van de ander zou de riskante leerweg van hbo-theologen ten goede kunnen komen. Daarbij gaat het niet om eenrichtingsverkeer, maar tevens om potentiële wederkerigheid, immers in de ontmoeting verandert niet alleen de ander, maar wellicht ikzelf ook.

Perspectief van Lévinas en Ricoeur

Om de ander centraal te stellen in de hermeneutische ontmoeting, biedt het gedachtegoed van de Franse filosofen Emmanuel Lévinas en Paul Ricoeur uitkomst.

De in Litouwen geboren Frans-Joodse Lévinas betoogt dat het menselijk bewustzijn en handelen niet gefundeerd moeten zijn in het bekende adagium van Descartes: ‘Ik denk dus ik ben’, maar in de woorden ‘Hier ben ik ...’ (of het bekende Hebreeuwse *‘hineni’*). Het gaat erom het gelaat van de ander centraal te stellen, want ►

in dat gelaat van de ander zie ik God. Dát moet de basis zijn voor een ethische relatie van liefde tot en voor de ander en voor een eindeloze verantwoordelijkheid in moreel handelen.

Lévinas' denken is complex en gelaagd en doet een krachtig appèl op onze omgang met wat anders en vreemd is. Zijn denken is zeker niet zonder problemen. Zo is het onderscheid tussen zijn interpretatie van de Torah op het punt van zorg voor de ander op veel punten fundamenteel anders dan de christelijke. Waar de zorg voor de ander volgens Lévinas rechtstreeks af te leiden is uit de ontmoeting met de ander, komt de zorg voor de ander in christelijk perspectief voort uit de heiligheid (lees het anders-zijn) van God zelf ('Wees heilig omdat Ik heilig ben', vgl. Exodus). Het gaat om navolging en imitatie van de genade die ons geschonken is.

Het accent dat Lévinas legt op het onvoorwaardelijke welkom aan de ander is tegelijkertijd ongekend en vraagt moed. De vraag die wel gesteld kan worden is in hoeverre gastvrijheid en zorg voor de ander niet een 'onverzadigbaar monster' kunnen worden, juist vanwege de nadruk op de oneindigheid van die zorg. Als het enige belang dat werkelijk telt het belang van de ander is, hoe blijf ik zelf dan nog intact?

Op dit punt biedt de hermeneutische theorie van Paul Ricoeur een aanvulling. Net als Lévinas zet Ricoeur zich scherp af tegen Descartes' focus op 'Ik denk dus ik ben'. Volgens Ricoeur word 'ik' pas echt 'mezelf' in het licht van de ander (Ricoeur 1992). Ricoeur stelt het ik en de ander niet tegenover elkaar, maar stelt dat ze in zekere zin samen op gaan. Het ene kan niet zonder het ander gedacht worden: ik ben mezelf voor zover ik ook een ander ben (Ricoeur 1992, 3). Identiteit is

voor Ricoeur daarom altijd ethisch van aard: in navolging van onder andere Lévinas stelt Ricoeur dat de ander het primaat heeft: het gaat erom dat de ander mij mag aanspreken, mag bevragen (Ricoeur 1992, 168).

De denkrichtingen van Lévinas en Ricoeur houden zo een correctie in ten aanzien van het denken over en met de ander. Ze laten zien dat ik, voor ik werkelijk mezelf kan worden als gelovige en als professional, de ander moet toelaten om mijn eigen ik te laten bevragen. Dit maakt mijn identiteit niet minder sterk (waar onze respondenten bang voor leken te zijn) maar juist sterker.

Dat lijkt ons allereerst een belangrijk aspect in de leerweg van hbo-theologen. Waar, zoals uit ons onderzoek bleek, de eigen normatieve kaders van professionals regelmatig botsen met de beleving van pastoranten, jongeren of andere gesprekspartners, is het vermogen om die eigen kaders in het licht van de ontmoeting met de ander even te kunnen 'parkeren' en in rapport te brengen met die ander van groot belang.

Tegelijk is het noodzakelijk om het gedachtegoed van Lévinas en Ricoeur ook in theologisch perspectief te plaatsen. Immers, in de omgang met de ander blijft deels ook altijd een kloof die niet te overbruggen is.

Trinitarisch-theologisch perspectief

In de essaybundel *Grensgangers* (Erwich & Praamsma 2016) hebben wij in dit kader Miroslav Volf aan het woord gelaten, die benadrukt dat binnen christelijk trinitarisch denken de wederkerigheid van de zichzelf wegschenkende liefde van Vader, Zoon en Geest, de fundamentele richting markeert.

Het komt erop aan dat wij de wil hebben om ruimte te maken in onszelf, om onszelf aan anderen te geven en hen te ontvangen. Dan ontstaat er ruimte voor een verbeelding van de ander, en van elkaar, die verbindt. Het hele evangelie staat daar immers vol van: liefde die we hebben voor de A/ander, is een vrucht van de liefde die we te danken hebben aan de gast-vrije liefde waarmee God zelf mensen vult ('Wij hebben lief omdat Hij ons eerst heeft liefgehad', 1 Johannes 4:9).

Het schilderij van Linda Napurulla kan hier dienen als een voorbeeld. In haar kunstzinnige verbeelding van een 'scheppingstheologie' vraagt zij aandacht voor de aarde en het landschap als fundamentele bouwsteen voor het samenleven. Het landschap vormt als het ware het narratieve kader voor haar scheppingstheologie — zij verbeeldt de Ander (God) door deze in een landschap te plaatsen en te verankeren.

Daarmee legt ze de vinger op de zere plek van de westerse samenleving: een sterk individualistisch getinte samenleving, die zich maar beperkt deel weet van het grotere geheel en het landschap waarin zij leeft. Vervolgens is het indrukwekkend om vanuit dit 'landschapsperspectief' ook de evangeliën te herlezen. Napurulla zou in dit kader de landkaart van Israël rondom Jezus' weg vooral verbeelden door middel van voetstappen.

Wie er oog voor heeft en de voetsporen van Jezus dan volgt, in bijvoorbeeld het Markus-evangelie, ontdekt dat Jezus in zijn reizen van de ene kant van het Meer van Galilea naar de andere kant reist en hierbij voortdurend zijn leerlingen probeert te bewegen naar de 'andere kant' te gaan, de niet-joodse kant. Hij daagt ook

in de ontmoeting met Syro-Fenicische vrouw (Markus 7) hen uit 'wat anders is', 'wat hen tegen de borst stuit' niet uit de weg te gaan.

Het hele Markusevangelie staat bol van ontmoetingen met mensen (de ander) die niet aan de gangbare normen voldoen en meestal vreemd zijn, anders zijn en grote bevreemding oproepen. De verbeelding van de ander is in deze zin meer de verbeelding van de ander als geschenk dat vraagt om een gastvrij zelf, een nieuwe ruimte waarbinnen ontmoeting kan plaatsvinden. Dat is het voortdurende appèl.

Bijbels-theologische voorbeelden

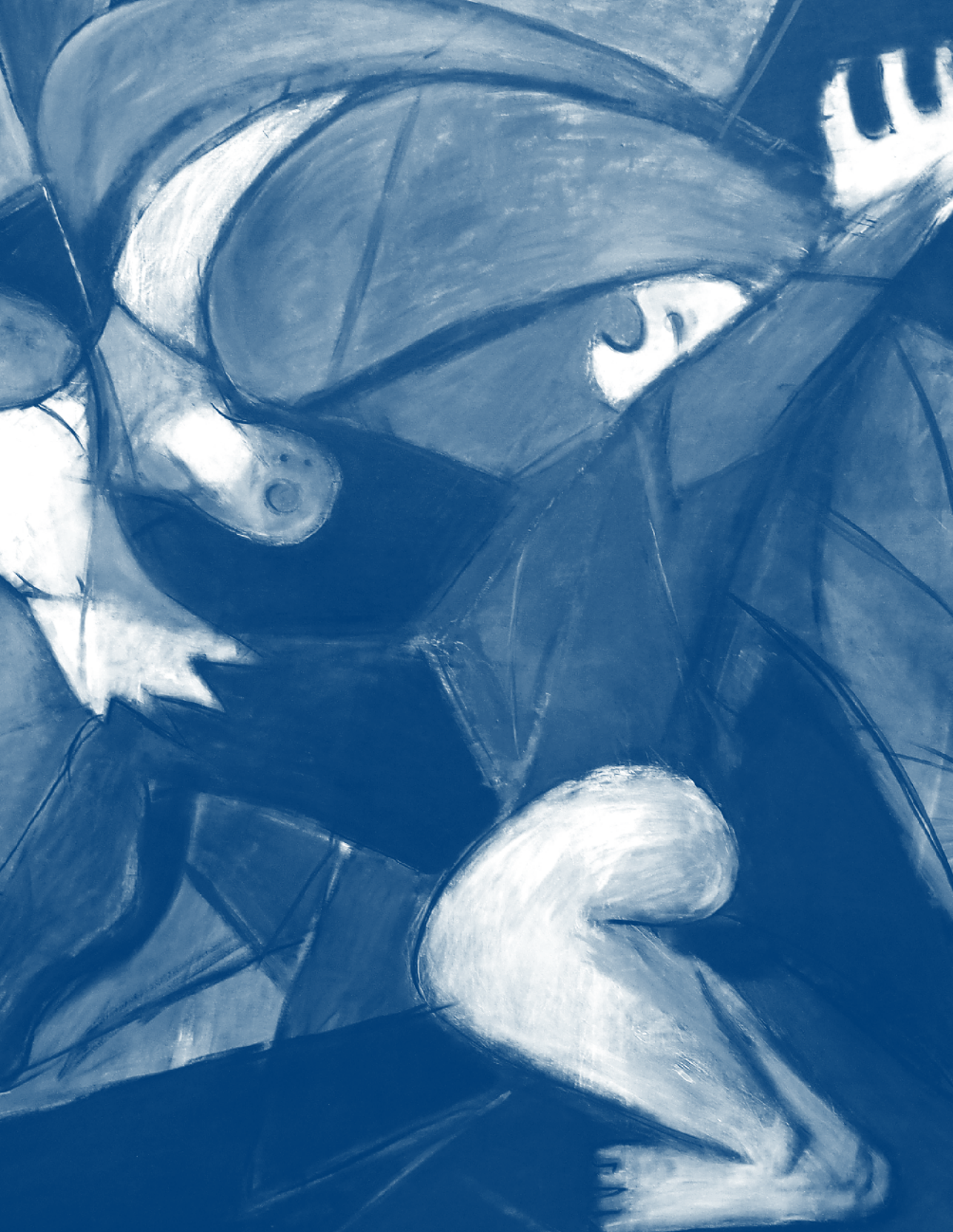
Met een tweetal bijbels-theologische voorbeelden sluiten we dit deel nu af. Wij doen dit omdat wij ervan overtuigd zijn dat ze in de leerweg en vorming van de hbo-theoloog echt helpend zijn. In verbinding met een trinitarisch-theologisch perspectief lijkt het ons een aangewezen weg om juist met het oog op het ontwikkelen van hermeneutisch vermogen bijbelse teksten opnieuw te lezen. We maken hierbij gebruik van materiaal van Shepherd (2014).

Opvallend is hoezeer de 'verbeelding van de ander' in teksten uit de Bijbel een rol speelt. Wij wezen al op de wijze waarop de evangelist Markus de aandacht vestigt op wat 'anders is', 'marginaal', 'over de grenzen heen' van wat vertrouwd is, maar ook in andere teksten en op andere manieren komt dit perspectief naar voren.

Jakob

Een bijzonder voorbeeld is het verhaal van Jakob (Genesis 29-33). Al vanaf het allereerste begin, voor zijn geboorte, is Jakob in een exis-

tentiële worsteling met de wereld betrokken, om te beginnen met zijn broer.

We zouden Jakobs verhaal dan ook kunnen lezen als een reflectie waarom het Jakob steeds maar niet lukt om zijn ervaren gastvrijheid bij God en anderen (bijvoorbeeld Laban) te delen met anderen. Jakob lijkt te verlangen naar het scheppen van een ‘self-made identity’, een identiteit waarin hij zegen ontvangt en waarin de A/ander gebruikt kan worden voor zijn eigen doel. Wat volgt is een serie vrij destructieve relaties, gekenmerkt door teleurstelling en manipulatie (Shepherd 2014).

Het hoogtepunt in het verhaal wordt bereikt als Jakob ‘van aangezicht tot aangezicht’ terecht komt in een nachtelijke worsteling. Aan de Jabbok komt het erop aan en ondanks zijn vele successen, staat hij nu alleen. Maar waar gaat die worsteling nu eigenlijk over? Is dit dan toch het gevecht tussen de innerlijke eigen vijand en de goddelijke Ander? Wie is hier de agressor? Jakob zelf misschien?

Probeer hij hier niet juist zijn eigen identiteit veilig te stellen, die ook nu door deze vreemde Ander wordt betwist? Juist als hij de naam van deze vreemde tegenstander wil weten (32:29)? Zijn eigen daaropvolgende belijdenis dat hij ‘Jakob’ heet, wordt beantwoord met een nieuwe naam. Hij heeft God, de Ander bij uitstek, gezien en heeft het overleefd. Het eindigt echter niet per se romantisch, zelfs niet nu hij een andere naam heeft ontvangen. De ambiguïteit verdwijnt niet uit het verhaal, zoals eigenlijk nooit in het echte leven.

< *Friso ten Holt, ‘Jacob en de engel’, 1953-1954*

De Samaritaanse

Een ander voorbeeld ontleen wij aan het Johannes-evangelie: de ontmoeting van Jezus met de Samaritaanse (Johannes 4:1-42). Ook in dit bijzondere verhaal van geven en ontvangen worden vervreemding en vijandigheid ten opzichte van de A/ander overwonnen. De identiteit van de vrouw lijkt gevormd te zijn door de aloude overheersende ideologieën en patronen: vrouwen zijn tweedehands burgers, Joden zijn vijanden en ongetrouwde vrouwen met een scheidingsverleden zijn onrein.

In de ontmoeting stelt Jezus gaandeweg een andere normatieve ‘economie der dingen’ (Shepherd 2014) aan de orde. Er is een ‘geschenk van God’, de A/ander bij uitstek. De vrouw tracht het gesprek te verschuiven naar een ander en meer algemeen onderwerp, door niet meer te spreken over haar eigen gebrokenheid, maar over de etnische vijandschap tussen Joodse en Samaritaanse gelovigen.

En opnieuw is het indringend te lezen hoe Jezus haar wijst op een hele andere orde in het Koninkrijk van God. Noch de etnische achtergrond, noch de geografische locatie is bepalend voor onze identiteit, maar de aanvaarding van Gods geschenk. Anders-zijn is daarin niet wat verdeelt en splitst, maar wat juist van betekenis is voor authentieke gemeenschap.

Wie zijn of haar eigen gebrokenheid in dat licht heeft geplaatst is in staat om met vele anderen die zo totale Ander te aanbidden en te dienen. Dan geldt de nieuwe economie van wederkerig geven en ontvangen. De vrouw gaat en ze laat haar emmer achter, getuigend van een breuk met de diepe vijandigheid die ze ervaren heeft.

Ongetwijfeld zijn er nog veel meer van deze teksten, waarin gelaagd en vanuit verschillende perspectieven wordt ingezoomd op de verbeelding en de omgang met de A/ander. Zorgvuldige en creatieve lezing laat zien dat deze verhalen een ingang bieden voor hermeneutisch leren, waarin de verplating van teksten tot één exclusieve betekenislaag kan worden voorkomen. Tevens wordt hiermee gevoeligheid ontwikkeld voor de ruimte die geboden worden in deze verhalen, waarin mensen van deze tijd kunnen wonen, omdat een werkelijke verbinding tot stand komt met wat zij denken en beleven.

Intercultureel perspectief

In het voorgaande stelden we dat het hermeneutisch vermogen pas echt ontwikkeld kan worden als er in de ontwikkeling van de eigen identiteit en in het creatief lezen van de Schrift aandacht en ruimte wordt gemaakt voor de ander.

Dit brengt ons tot slot bij de ontwikkeling van interculturele competentie als onderdeel van het hermeneutisch vermogen van hbo-theologen. Duidelijk is immers dat in een steeds groter wordende ‘global village’, het bewustzijn toeneemt dat professionals vaardig moeten zijn met (religieuze) diversiteit en interculturaliteit om te gaan.

Wat interculturaliteit en een interculturele competentie inhoudt is echter niet eenvoudig. Er zijn vele beelden en definities in omloop: zelfkennis over het eigen referentiekader en eigen wereldbeeld; het vermogen om zich aan te passen aan nieuwe omstandigheden en alternatieven te vinden; veerkracht (*resilience*) om met negatieve ervaringen en tegenslag om te gaan;

openheid om visie van anderen te kunnen beluisteren en relativering van eigen standpunten; het verkennen van de eigen communicatiestijl; hanteren van conflicten als gevolg van culturele verschillen en ga zo maar door.

Wij bespreken hier het zogenaamde Pyramid Model of Intercultural Competence (PMIC) van Darla K. Deardorff, waarin de complexiteit van interculturele communicatie geconceptualiseerd wordt en aandachtspunten voor ontwikkeling en verbetering ervan worden benoemd (Deardorff 2009).

Deardorff ontwikkelde het model op basis van de zogenaamde ‘Delphi-methodologie’, waarbij ze 23 interculturele experts liet participeren. Zij gaven hun visie op de definitiekwesties die betrekking hebben op de ‘interculturele competentie’. Deardorff analyseerde vervolgens de verschillende conceptuele perspectieven en bouwde hiermee haar PMIC.

De gedachte achter het model is dat de individuele onderdelen aan de hand van te ontwikkelen criteria kunnen bijdragen aan een effectieve interculturele communicatie. Per onderdeel kunnen de criteria worden benut om het niveau van de interculturele competentie te vergroten. Grondhouding, vaardigheden, kennis en begrip dragen zo bij aan een intern en een extern resultaat.

We zien dit model dan ook als een basismodel dat haar diepte en uitwerking vooral zal krijgen in combinatie met het inoefenen van theologische en wat ons betreft filosofische reflectie rondom ontmoetingen met wat zich als anders en bevreemdend voordoet.

Het grote voordeel van het toepassen van Deardorffs piramidemodel in een theologische

Gewenste externe resultaat

- Effectieve (religieuze, existentiële ...) communicatie, gebaseerd op interculturele kennis, vaardigheden en houding met het oog op de doelen van die communicatie

Gewenste interne resultaat

- Aanpassingsvermogen (aan verschillende stijlen van communicatie en gedragingen; aanpassingen aan nieuwe culturele omgeving)
- Flexibiliteit (selecteren en benutten van gepaste stijlen van communicatie en gedragingen; cognitieve flexibiliteit)
- Een etno-gerelateerde visie
- Empathie

Kennis en begrip

- Cultureel zelfbewustzijn
- Diep verstaan en kennis van cultuur (contexten, rol en impact van cultuur en wereldbeelden)
- Cultuur-specifieke informatie
- Socio-linguistisch bewustzijn

Vaardigheden

- Luisteren
- Observeren
- Interpretieren
- Analyseren
- Evalueren
- Verbinden

Vereiste grondhouding

- Respect (waardering voor andere culturen en culturele diversiteit)
- Openheid (voor intercultureel leren en mensen van andere culturen, zonder oordeel)
- Nieuwsgierigheid en ontdekkingsgericht (ambigüiteit accepteren en onzekerheid)

Pyramid Model of Intercultural Competence (Deardorff 2009)

context is de gelaagdheid die haar model inbrengt. Deze gelaagdheid maakt het mogelijk een beter onderscheid te maken tussen de verschillende dimensies van de hermeneutische competentie, wat in de onderwijspraktijk kan leiden tot een betere focus op minder sterke aandachtsgebieden bij de professional in opleiding.

Wij leiden onze professionals op om goede

hbo-theologen te worden en we gaan er daarbij vanuit dat zij in staat zijn religieuze communicatie op gang te brengen dan wel te houden. Dat is hun *core business*: religieuze communicatie in al haar veelzijdigheid.

Het is onze verwachting dat hbo-theologen getraind kunnen worden met een gelaagd model van de hermeneutische competentie, waar-
bij Deardorffs model als voorbeeld kan dienen. ▷

In aanvulling op de door Deardorff aangereikte criteria zou hierbij extra aandacht kunnen worden gegeven aan:

- uitstel van (be)oordelende reacties (extern resultaat);
- leren onderhandelen over de eigen identiteit (intern resultaat);
- relativering van de eigen normatieve visies (intern resultaat);
- omgaan met culturele spanning, vooral in een omgeving waarin religieuze duidingen de boventoon voeren (extern resultaat) en de waardering van verschillen van opvattingen, zonder dat dit onmiddellijk tot gewetensproblematiek hoeft te leiden en blokkades in het handelen.

Conclusies en aanbevelingen

Ons onderzoek leert ons dat de leerweg van de hbo-theoloog, zowel binnen de opleiding als in de startende praktijk, riskant kan zijn. Het is niet eenvoudig om daadwerkelijk ruimte te maken voor de ander in de eigen professionele en persoonlijke identiteit. De huidige context van pluriformiteit en diversiteit maken het ontwikkelen van de hermeneutische competentie ook niet makkelijker.

In dit artikel brachten we de onderzoeksresultaten, filosofische en theologische reflecties samen aan de hand van het schilderij van Napurulla. Voor veel startende hbo-theologen blijkt het nagenoeg onmogelijk om met een vergelijkbare *helicointerview* naar hun eigen werkelijkheid te kijken.

In dit artikel hebben we gepoogd om in dit verwarrende pluriforme landschap een aantal uitwegen te zoeken. Belangrijk lijkt ons vooral

om de hermeneutische competentie te zien als een vorm van intercultureel denken, waarbij op creatieve wijze verbindingen worden gelegd en de ander en ik elkaar wederzijds kunnen begrijpen. De gelaagdheid van het piramidemodel van interculturele communicatie kan hierbij behulpzaam zijn.

Tot slot doen wij nog enkele concrete aanbevelingen voor de onderwijspraktijk.

Het verdient ons inziens allereerst aanbeveling met studenten werk te maken van creatieve en inzicht verruimende lees oefeningen, waarbij zowel bijbelse als ook filosofische teksten worden bestudeerd. Het doel hiervan is om sensitiviteit te ontwikkelen voor de verbinding met wat zich als ‘anders’ en ‘vreemd’ voordoet en afwijkt van de eigen normativiteit. Gebruik hiervoor alle mogelijke andere hulpmiddelen zoals kunst en moderne media, zodat de verbeelding van de A/ander ook multisensorisch plaats kan vinden.

In de tweede plaats is het van belang om vanaf het begin van de opleiding te werken aan de vereiste grondhouding van respect, openheid en nieuwsgierigheid, die net zo noodzakelijk is voor een adequate hermeneutische verbinding als voor ontwikkeling van intercultureel vermogen. Zoals we van Ricoeur kunnen leren betekent deze open houding voor de ander niet ogenblikkelijk dat de eigen identiteit onder druk komt te staan. Het ontwikkelen en inoefenen van de vereiste grondhouding geschiedt onder meer door het aanreiken van kennis en vaardigheden waarmee de student zich kan richten op verbinding met de ander. Hierbij is het niet alleen belangrijk dat er geoefend wordt met agogische vaardigheden, maar ook

dat een grondige kennis van de eigen traditie en het theologisch taalveld wordt aangeleerd. Pas vanuit een cultureel en hermeneutisch zelfbewustzijn kan er een effectieve verbinding en communicatie met de ander ontstaan (gewenste externe resultaat), op basis van een vergroot aanpassingsvermogen en meer empathie (gewenste interne resultaat).

Ten slotte wijzen we op het belang van een verplichte interculturele stage van drie tot vier maanden in een context waarin het hermeneutisch vermogen getest kan worden aan de hand van diepgaande culturele en hermeneutische botsingen. Het verdient de voorkeur om in te zetten op een buitenlandstage, omdat de eigen context in een stedelijke omgeving, hoe multicultureel en multireligieus ook, vaak toch te beperkt is voor een diepgaande confrontatie met de ander.

* Dit artikel is een gezamenlijke bewerking van de slotlezing van René Erwich als lector *Geloven in Context*, bij de opleidingen *Godsdienst Pastoraal Werk* en *Leraar Godsdienst/Levensbeschouwing*.

Literatuur

- Deardorff, D.K. (red.) (2009). *The Sage handbook of intercultural competence*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Erwich, R. & Praamsma, J.M. (2016). *Grensgangers: pendelen tussen geloof en cultuur*. Utrecht: Kok.
- Hell, R. van, J.M., T. van de & Erwich, R. (2017). *De hbo-theoloog tussen ideaal en werkelijkheid*. Onderzoeksrapport Lectoraat Geloven in Context. Ede: Christelijke Hogeschool Ede.
- Ricoeur, P. (1992). *Oneself as another*. Chicago: University of Chicago Press.
- Shepherd, A. (2014). *The Gift of the Other: Levinas, Derrida, and a Theology of Hospitality* (Princeton Theological Monograph). London: Pickwick.
- Volf, M. (1996). *Exclusion and Embrace. A Theological Exploration of Identity, Otherness, and Reconciliation*. London: Abingdon.

René (dr. R.) Erwich, *Principal van Whitley College, Melbourne (Australië) en voormalig lector Geloven in Context aan de Christelijke Hogeschool Ede*.
E.rerwich@whitley.edu.au

Rinke (dr. A.C.) van Hell, *interim-lector Geloven in Context aan de Christelijke Hogeschool Ede*.
E.acvhell@che.nl

tips bij het thema

Materialen

- Video 'Stop discriminatie, kies voor diversiteit'. Korte animatievideo die (jonge) kinderen kan helpen om concepten als discriminatie en diversiteit te begrijpen.
www.kuleuven.be/thomas/page/videodatabank/view/95815/

* Tips met dank aan de scribenten en docenten van Windesheim Theologie en Levensbeschouwing.

Lopend onderzoek naar interlevens- beschouwelijke geestelijke verzorging

De wisselrubriek 'De promotie' besteedt aandacht aan het onderzoek dat Anke Liefbroer, promovenda aan de Vrije Universiteit van Amsterdam, doet naar interlevensbeschouwelijke geestelijke verzorging in het diverse religieuze landschap dat Nederland intussen kent. Promotor is prof.dr. R. Ruard Ganzevoort en co-promotor dr. Erik Olsman.

Inleiding en vraagstelling

Het religieuze en levensbeschouwelijke landschap in Nederland is de afgelopen jaren steeds diverser geworden. De multiculturele samenleving houdt niet alleen een diversiteit aan culturen in, maar ook een diversiteit aan religies en spiritualiteiten.

Waar onderzoek zoals *God in Nederland 1966-2015* (Bernts & Berghuijs 2016) laat zien dat steeds minder mensen aan een christelijke kerk verbonden zijn – van 67 procent in 1966 naar 32 procent in 2015 – blijkt tegelijkertijd dat een grote groep mensen zich bij andere tradities thuis voelt – 5 procent bij de islam, 6 procent bij 'overige', zoals jodendom, hindoeïsme en/of boeddhisme (CBS 2015) – en dat velen – 17-23 procent (Berghuijs 2017) – uit meerdere tradities putten.

Dit levensbeschouwelijk diverse landschap roept vragen op over hoe er met verschil in opvattingen wordt omgegaan, zowel in de samenleving in brede zin als in individuele ontmoetingen. Wat betekent levensbeschouwelijk verschil voor het aangaan van relaties? Hoe bereik je diepgang

en hoe bespreek je levensthema's als de bronnen en praktijken waaruit men put verschillen?

Dergelijke vragen vormden het startpunt voor mijn promotieonderzoek naar interlevensbeschouwelijke geestelijke verzorging (IGV), dat ik in dit artikel zal introduceren.

De betekenis en impact van levensbeschouwelijk verschil op het bespreken van levensthema's onderzoek ik via de ervaringen en visies van geestelijk verzorgers en hun gesprekspartners.

Als professionals in het begeleiden, hulpverlenen en adviseren bij zingeving en levensbeschouwing (GVZ 2015), weten geestelijk verzorgers bij uitstek hoe levensthema's te bespreken. Werkend in zorginstellingen, gevangenissen of de krijgsmacht, ontmoeten zij mensen met een diversiteit aan levensbeschouwelijke oriëntaties.

Wat betekent dit voor de geestelijke verzorging? Hoe gaan geestelijk verzorgers en hun gesprekspartners ermee om wanneer beiden verschillende levensbeschouwelijke opvattingen hebben? Om deze vragen te beantwoorden, heb ik mijn onderzoek opgedeeld in vijf deelprojecten.

Systematic review

De eerste twee deelprojecten zijn gebaseerd op een *systematic review* van de literatuur. Met het eerste deelproject is onderzocht wat er wel – en vooral ook wat er nog niet – bekend is over IGV aan de hand van empirische onderzoeken.

De 22 empirische studies die tot nu toe zijn uitgevoerd, zijn hoofdzakelijk kwalitatief van aard, richten zich op het perspectief van de zorgverlener en zijn veelal uitgevoerd binnen zorginstellingen en in Canada of de Verenigde Staten (Liefbroer, Olsman, Ganzevoort & Van Etten-Jamaludin, 2017). Dit onderstreept de noodzaak om ook in andere contexten en met andere methoden de rol van levensbeschouwelijke diversiteit in het werk van geestelijk verzorgers te onderzoeken en daarbij niet alleen het perspectief van de zorgverlener, maar juist ook dat van de zorgontvanger in ogenschouw te nemen.

Uit analyse van de 22 empirische studies blijkt een tweetal vragen een rol te spelen bij het verlenen van IGV. De eerste betreft de vraag in hoeverre men geestelijke zorg *wil* verlenen en *wil* ontvangen wanneer er sprake is van levensbeschouwelijk verschil. In reactie hierop zijn grofweg twee standpunten te onderscheiden.

Vanuit het *particularistisch* standpunt wordt benadrukt dat de persoonlijke levensbeschouwing van groot belang is voor de wijze waarop geestelijke verzorging wordt verleend en wordt het doorgaans als voordeel gezien wanneer de levensbeschouwing van zorgverlener en -ontvanger overeenkomt. Vanuit het *universalistisch* standpunt wordt juist beklemtoond dat geestelijk verzorging verleend moet (of zou moeten) worden ongeacht iemands levensbeschouwing.

Een tweede vraag betreft in hoeverre interle-

vensbeschouwelijke geestelijke verzorging plaats *kan* vinden. Beschikken zorgverleners over voldoende kennis en vaardigheden om geestelijke zorg te verlenen aan gesprekspartners met een andere levensbeschouwing dan zichzelf?

In het tweede deelproject is de niet-empirische literatuur uit dezelfde *systematic review* geanalyseerd, met als doel de verschillende perspectieven op het integreren van geestelijke verzorging in een pluralistische samenleving te beschrijven (Liefbroer, Ganzevoort & Olsman, nog te verschijnen). Uit de analyse blijkt, naast de vraag welke rol de levensbeschouwing van de zorgverlener speelt in de geestelijke zorg (waarbij wederom het particularistisch en universalistisch standpunt te onderscheiden zijn), de vraag naar wiens domein geestelijke verzorging is, van belang te zijn. Zouden alleen specialisten, zoals geestelijk verzorgers, zich bezig moeten houden met het verlenen van geestelijke zorg aan een levensbeschouwelijk diverse groep gesprekspartners, of zouden alle zorgverleners zich hierin moeten bekwamen?

Empirisch onderzoek

Om te onderzoeken hoe geestelijk verzorgers in Nederland tegen deze en gerelateerde vraagstukken aankijken, is als derde deelproject een enquête uitgezet onder geestelijk verzorgers via de VGVZ en de ministeries van Defensie en Justitie.

Van de 208 deelnemende geestelijk verzorgers – hoofdzakelijk werkzaam in de zorgsector – blijkt dat nagenoeg allen (95-96 procent) aangeven zorg te *willen* en *kunnen* verlenen aan mensen met een andere levensbeschouwing dan zichzelf. Tegelijkertijd blijkt dat deelnemers inschatten dat gesprekspartners met eenzelfde

levensbeschouwing als zichzelf de geestelijke verzorging positiever waarderen dan gesprekspartners met een duidelijk andere levensbeschouwing. Meer informatie over de uitkomsten van dit onderzoek is onder andere te vinden in *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* (Berghuijs & Liefbroer 2017; Liefbroer & Berghuijs 2017).

Als gezegd was er een eenzijdigheid in het bestaande empirische onderzoek waarin men vooral het perspectief van de zorgverlener onderzocht. Om juist ook te weten te komen hoe zorgontvangers aankijken tegen IGV, wordt als vierde deelproject een vragenlijst uitgezet onder zorgontvangers. Hoe gaan zij om met levensbeschouwelijk verschil? In hoeverre maakt het voor hen bijvoorbeeld uit of er een protestant, katholiek, islamitisch of humanistisch geestelijk verzorger aan hun bed staat? Welke aspecten vinden zij belangrijk aan de zorgverlener als het gaat om geestelijke verzorging?

Aan deze enquête wordt momenteel gewerkt. Met de kwantitatieve vragenlijsten onder zorgverleners en -ontvangers zal een globaal beeld geschetst worden van de ideeën en opvattingen die beide groepen hebben als het gaat om IGV.

Als vijfde en laatste deelproject probeer ik zicht te krijgen op de praktijk van de interacties tussen zorgverlener en -ontvanger wanneer zij al dan niet verschillende levensoriëntaties hebben.

Hiertoe hebben dertien geestelijk verzorgers vanuit verschillende ziekenhuizen gesprekken opgenomen met hun patiënten. Uit de analyse van deze gespreksopnamen (ongeveer 35 gesprekken) moet blijken hoe geestelijk verzorgers omgaan met verschillen en overeenkomsten in levensbeschouwing tussen henzelf en hun gesprekspartners. In hoeverre maakt dit uit voor

de wijze waarop het gesprek plaatsvindt? Zijn er bepaalde tactieken of strategieën (Cadge & Sigalow, 2013) die geestelijk verzorgers inzetten om levensbeschouwelijk verschil te overbruggen?

De uitkomsten van het onderzoek worden verwacht in 2019/2020. <

Literatuur

- Berghuijs, J. (2017). Multiple Religious Belonging in the Netherlands. An empirical approach to hybrid religiosity. *Open Theology*, 3(1), 19-37.
- Berghuijs, J. & Liefbroer, A.I. (2017). Meervoudige religiositeit in het leven van geestelijk verzorgers. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 20(3), 13-22.
- Bernts, T. & Berghuijs, J. (2016). *God in Nederland 1966-2015*. Utrecht: Ten Have.
- Cadge, W. & Sigalow, E. (2013). Negotiating religious differences. The strategies of interfaith chaplains in healthcare. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 52(1), 146-158.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2015). *Religieuze betrokkenheid; persoonskenmerken*. Verkregen op 31 juli, 2018, van opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/82904NED/table?ts=1533022537512
- Liefbroer, A.I. & Berghuijs, J. (2017). Religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit in het werk van geestelijk verzorgers. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 20(3), 24-33.
- Liefbroer, A.I., Olsman, E., Ganzevoort, R.R. & Van Etten-Jamaludin, F.S. (2017). Interfaith spiritual care: A systematic review. *Journal of Religion and Health*, 56(5), 1776-1793.
- Liefbroer, A.I., Ganzevoort, R.R. & Olsman, E. (te verschijnen). *Addressing the spiritual domain in a plural society: What is the best mode of integrating spiritual care into healthcare?*
- Vereniging van Geestelijk VerZorgers (VGVZ) (2016). *Beroepsstandaard geestelijk verzorger 2015*. Verkregen op 30 juli, 2018, via vgvz.nl/over-de-vgvz/beroepsstandaard-gv-2015/

Anke (A.I.) Liefbroer MSc MA is promovenda aan de Vrije Universiteit Amsterdam.
E a.i.liefbroer@vu.nl

Veelkleurig leren, een terugblik

In diverse bijdragen in dit nummer komen verschillende thema's naar voren die een bredere reikwijdte hebben naar het denken over diversiteit in onze samenleving. Een overzicht in vijf categorieën.

Terugblikkend op dit nummer valt allereerst te constateren dat het nog niet meeviel om recht te doen aan de religieuze diversiteit in het KPV-leren. Verschillende oud-trainees met een andere levensbeschouwelijke achtergrond dan de christelijke, zijn gevraagd een bijdrage te leveren, echter zonder resultaat. Nog net op tijd vonden we de collega die in het interview Mohamed heet, bereid. Toch valt achteraf te betreuren dat er maar minimaal stemmen uit andere tradities en religies klinken in dit blad.

Dit gezegd hebbend, ga ik in op een aantal thema's dat in de bijdragen naar voren komt en die een bredere reikwijdte hebben naar het denken over diversiteit in onze samenleving. Ik breng dat samen in vijf categorieën: begripsverheldering, differentiatie, ontmoeting, vieren en leven.

Begripsverheldering

Het woord diversiteit is een breed begrip. Vroom en Van Dijk wijzen op de verschillende dimensies van diversiteit. Religie is daarvan slechts één dimensie. In de KPV-bijdragen komen Wuijster, Rogier en Mohamed dat existentieel op het spoor. Soms is diversiteit ingewikkelder te hanteren binnen de eigen religie dan in de interreligieuze communicatie. Vaak ook gaat het dan om andere dingen. Persoonlijke allergieën, een beeld dat men wil ophouden vanwege een

vermeende achterban. Het machtsaspect, waar Vroom op wijst, dat zich kan afspelen juist op één van de andere dimensies, is een belangrijk gezichtspunt dat niet over het hoofd gezien moet worden en ook verhelderend kan werken in de communicatie. Diversiteit is naast dit alles ook een intra-persoonlijk gegeven, zo merkt één van de trainees op.

Moeite van de differentiatie

Zowel de trainees als de opleiders, vanuit de theorie van de groepsdynamica, wijzen op de aanvankelijke moeite van mensen om zich te differentiëren binnen een groep. Je werkelijk uitspreken, 'anders' durven zijn, brengt het risico mee van er buiten komen te staan, uit te vallen.

Van Hell & Erwich wijzen op de angst de eigen identiteit te verliezen in een werkelijke ontmoeting met de ander. Van Dijk signaleert de handelingsverlegenheid van docenten om een 'inter-gelovige' ontmoeting te faciliteren en wijst erop dat ook docenten goed moet weten vanuit welke waarden en overtuigingen zij zelf leven en spreken.

Tegelijk wordt, zowel in een al te harmonieus klimaat met nadruk op dat het ten diepste toch allemaal om hetzelfde gaat, als in een vooringenomen positie dat de ander ernstig anders is en een bedreiging vormt voor de eigen identiteit,

niemand echt wijzer. Pas in de differentiatie, in het verschil, wordt er geleerd van en aan elkaar. Dan ook worden wezenlijke overeenkomsten gevonden.

De kracht van de ontmoeting en ... de grens

In het verlengde daarvan benadrukken vrijwel alle auteurs de kracht van de levende ontmoeting. In het klaslokaal, waar niet alleen gesproken wordt over verschillende religies, of over de invloed van religie op het leven, maar juist vanuit de geleefde religie van leerlingen en docenten zelf.

Van Hell & Erwich pleiten ervoor om in de opleiding een langdurige exposure aan de 'vreemde ander' op te nemen, bij voorkeur in de vorm van een buitenlandstage. Dat is een aparte parallel met een van de grondgedachten van de oorspronkelijke KPV, die onder het residentiele karakter en het werken in de psychiatrische setting lag. Het was juist de ontmoeting met deze voor vele pastores 'vreemde' wereld die het leren zou bevorderen.

Hoezeer ook aan te moedigen, verblijven in een 'vreemde context' op zich brengt naar mijn idee onvoldoende leerrendement als dat niet vergezeld gaat met een reflectieve leersituatie waarin de professional eigen gedrag gespiegeld en bevraagd krijgt. Het is overigens een van de verdiensten van de urbane exposuretrainingen, dat ze het belang van de reflectieve leergroep hebben laten zien voor dit proces van verblijven en zich openen voor en laten ontvangen in een vreemde context.

Naast de kracht van de ontmoeting brengen KPV-processen echter ook de bijzondere moeite in beeld die verbonden is met werkelijke ont-

moeting. Wuijster beschrijft dat authentiek als ze weliswaar een wereld gewonnen heeft, maar niet zonder eerst 'ontmaskerd' te zijn. De werkelijke ontmoeting brengt ook aspecten van persoonlijkheid en functioneren aan het licht waarvan het niet makkelijk is deze onder ogen te zien. Werkelijke ontmoeting heeft ook een kant in zich van ontluistering en verlies.

De trainees geven hoog op van de effecten van een training voor hun persoon en werk. Toch is in enkele passages iets te lezen van wat niet bereikt is, waar grenzen zijn ervaren. Van 't Slot en Rogier verwoorden dat zuiver. Soms stokt het gesprek, niet omdat er geen woorden zijn, maar omdat ze niet gesproken willen of moeten worden.

Daar waar je raakt aan wat je voelt dat de heilige grond is van de ander. Daar waar theologische kloven manifest worden en geen bruggen gevonden worden. Of waar in het dagelijkse leven dat wat datzelfde leven brengt, niet door gesprekspartners nog op een gemeenschappelijke noemer kan worden gebracht. Daar ontstaat, wat te vaak te gemakkelijk klinkt, het werkelijk leren uithouden. Dat is, in het kader van diversiteit, ook het leren leven met, het zich verhouden tot dat werkelijke andere van de ander. Dat bij alle bruggen en gezamenlijkheid, mij toch vreemd blijft.

Dat ook dat zijn parallel heeft in de praktijk van elke dag, ook na de KPV, komt in de bijdragen minder voor het voetlicht.

Vieren

Het is hoopvol en mooi te lezen over de spirituele oefeningen in de KPV. De vieringen in de KPV zijn de plekken waar gezamenlijkheid wordt beleefd en het verschil kan bestaan. Mij valt op dat het daarbij niet gaat om vieringen

die in gezamenlijkheid zijn geconstrueerd in een poging voor iedereen iets herkenbaars te bieden. Maar dat het juist gaat om genodigd te worden in de heilige ruimte van de ander en daar aanwezig te zijn.

Ook is het opmerkelijk dat de trainees die daar iets over zeggen, dat niet doen vanuit het perspectief van vormgever van de viering, maar vanuit het perspectief van de gast. Zij weten zich gast, zij weten zich genodigd en ontvangen in de spirituele ruimte van de ander.

En tot slot: het leven

De KPV is een van de weinige trainingen die zich uitstrekt in de tijd en een residentieel karakter heeft. Dat brengt hoge kosten met zich mee en een moeilijke inpasbaarheid in een bestaand dienstverband. Samen met de tendens om permanente educatie van professionals vooral vorm te geven in korte cursussen, vormen dat serieuze drempels voor deelname.

Toch heeft dit specifieke karakter een uitgesproken voordeel. Het is hierdoor dat niet alleen de programmatische trainingsonderdelen de inhoud vormen van deze leerroute, maar ook het leven zelf: samen eten, boodschappen doen, wandelen. De contingente gebeurtenissen in elkaars leven meemaken. Ervaren hoe in de vreugde, maar ook in de moeite van het leven de diepste eigen spirituele bronnen worden geactiveerd.

Dat brengt tot verwondering, vervreemding maar ook verbondenheid, zo getuigen de trainees. Het is door dit samen leren over langere tijd en het delen van leefruimte, dat diversiteit niet alleen wordt beleefd, maar ook geleefd. <

Theo (drs. T.T.) van Leeuwen is docent pastoraat bij de Hogeschool Windesheim, promovendus-onderzoeker bij de Protestantse Theologische Universiteit, pastoraal supervisor en oud-kpv opleider. E tt.van.leeuwen@windesheim.nl

tips bij het thema

Materialen

- *Caleidoscopia*: een spel met kaarten over diversiteit, ontwikkeld en geproduceerd door Netwerk Caleidoscopia. Het doel van dit spel is mensen met elkaar in gesprek te brengen: over zichzelf, hun geschiedenis, het heden en de toekomst en daardoor meer begrip en respect voor elkaar te ontwikkelen. Het gaat er daarbij om de overeenkomsten en verschillen tussen mensen en hun individuele en maatschappelijke kansen en beperkingen te herkennen en te erkennen. Samengevat gaat het om:
 - diversiteit gemeenschappelijk zichtbaar en bespreekbaar maken.
 - spelenderwijs leren omgaan met diversiteit in al haar dimensies.
 - elkaar duidelijk maken wat de eigen betekenisgeving aan de dimensies van diversiteit is.caleidoscopia.nl

www.handelingen.com

- Op de *Handelingen*-website vindt u de actuele Agenda met cursusaanbod, seminars, workshops, congresdagen op het gebied van praktische theologie en religiewetenschap met de bijbehorende links voor opgave en meer informatie.

Zorg voor de ziel

De jaarcursus geeft inzicht in een aantal thema's van de geestelijke weg en verheldert hoe deze thema's in het eigen leven een rol spelen. Zes keer een tweedaagse groepsretraite (met twee overnachtingen per tweedaagse). Begeleiding: ds. Inge de Jong, predikant te Rhenen en Seintje Bos-van Dijk, vrijgevestigd pastor en geestelijk begeleider te Utrecht.

www.protestantsekerk.nl/actief-in-de-kerk/leren/trainingen/zorg-voor-de-ziel-2

KPV-Expertisecentrum Nijmegen

- *Cursus Liturgie en ritueel handelen*
Scholing en oefening in het voorgaan in de liturgie (in een viering en aan het bed) in een instelling, in het bijzonder in het ziekenhuis. Docent: drs. Andries Govaart. Vier bijeenkomsten tussen januari en maart 2019.
- *Lijden, lot, liefde – teksten lezen van mystici*
Over deze drie oermenselijke thema's, die in veel van onze gesprekken met patiënten en cliënten aan de orde komen, lezen we teksten van Etty Hillesum en Antoine de Saint-Exupéry. Begeleider: drs. Ans Bertens. Drie bijeenkomsten in maart en april 2019.

www.radboudumc.nl/cursussengeestelijke-verzorgingenpastoraat

'Zingeving in de ouderdom'

Studie- en trainingsdag voor predikanten, geestelijk verzorgers en kerkelijk werkers over het boek *Zin in de ouderdom* van Jan van Baardwijk en René Rosmolen met: kernthema's over zingeving in de ouderdom, ouderdom in kunst en filosofie en werkvormen voor kringwerk.

5 maart, 10.00-16.00 uur, Bergkerk Amersfoort; €100 incl. lunch en boek. Opgave: (033) 461 7917, pgabergkerk@gmail.com of r.rosmolen@casema.nl; www.bergkerk.nl

Crisis, coping en ritueel

Hoe staat het al dan niet religieus zijn in verband met de verwerking van lichamelijke, psychische en existentiële crises: religious coping? Religieuze interventies (in het pastoraat en de geestelijke verzorging) als religieuze counseling, gebruik van religieuze rituelen en religieuze verbeelding.

7 en 21 mei, 4 en 18 juni, 13.30-16.00 uur; luce-crc@tilburguniversity.edu

'Euthanasie doorgeslagen?'

Deze studiedag neemt de euthanasiewetgeving en -praktijk in België kritisch onder de loep.

29 april, Promotiezaal Universiteitshal, Leuven; theo.kuleuven.be/didache/euthanasie-doorgeslagen/

Editieredactie: Jorge Castillo Guerra

Wereldchristendom in Nederland

Onze omgeving en de media zorgen ervoor dat de scenario's die horen bij migratie deel uitmaken van het alledaagse leven. Er is geen wereldregio die niet te maken heeft met het fenomeen van de menselijke mobiliteit en elke samenleving geeft een eigen betekenis aan deze ervaring.

In de landen waar migranten aankomen zijn er mensen die met angst reageren, een gevoel dat tot uiting komt via verschillende modaliteiten: als bedreiging van de cultuur, als gevaar voor de economische stabiliteit en de welvaart en als risico voor de veiligheid. Voor veel migranten betekent de ervaring van ontworteling een periode van onzekerheid, een crisis die aan de grondvesten van hun identiteit en diepe overtuigingen raakt.

Het *Handelingen*-themanummer 'Wereldchristendom in Nederland' belicht verschillende elementen van de migratie. Na een inleiding vanuit de centrale invalshoeken van Migration Studies volgen artikelen over migratiegeschiedenis, de participatie van migranten in protestantse, orthodoxe en rooms-katholieke gemeenschappen, de geestelijke zorg in multireligieuze settingen, en tot slot een reflectie op de betekenis van de migratie voor de toekomst van het christendom in Nederland.

In deze unieke uitgave van Huib Oosterhuis, die verschijnt ter gelegenheid van zijn 85ste verjaardag, is zijn complete liedoeuvre is opgenomen.

€ 39,99

gebonden met stofomslag
ISBN 9789043530995

Een verantwoording van Van de Beeks stellingname dat de christelijke theologie draait om Christus en dat Hij in deze wereld het meest zichtbaar is aan het kruis.

€ 12,99

paperback
ISBN 9789021170626

Een eigentijdse introductie van het christelijk geloof. Het boek neemt de lezer mee en zoekt antwoorden.

€ 24,99

paperback
ISBN 9789029728140

Een mooi, toegankelijk overzichtswerk voor iedereen die Barth nader wil leren kennen.

€ 37,50

paperback
ISBN 9789023955375

Verkrijgbaar via de boekhandel of bestellen via www.boekenwereld.com

Linda Napurrula Walker, 'Creation Story', 2011